

Է Զ Մ Ի Ա Ծ Ի Ն

ԵՒ

ՀԱՅՈՑ ՀՆԱԳՈՅՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

ՄԵՍՐՈՎԻ ՎԱՐԴ. ՏԷՐ-ՄՈՎՍԻՍԵԱՆԻ

Ը *)

ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՅԱՏԱԿԱԳԻԾԸ

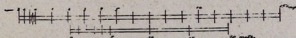
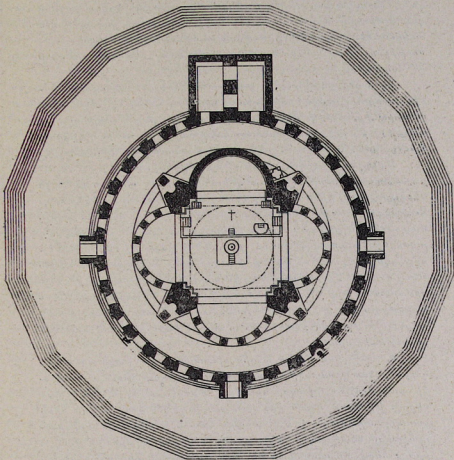
Պեղումները միանգամայն արգարացին այն բոլոր յոյսերը, որ շատերը տածում էին դէպի այդ եկեղեցու ճարտարապետական յատկութիւնները: Պեղման ամենայաջող արդիւնքները երեւան եկան հէնց սկզբից, որովհետեւ մի ամառուայ ընթացքում, սկսած 1900 թ. Մայիս ամսից մինչև Յուլիս ամիսը, հ. Խաչիկը անընդհատ աշխատութեամբ բացեց և մաքրեց եկեղեցու ներսը և երևան հանեց շինութեան լուսագոյն դարդիր կաշմող քարերը, խոյակները, սիւները, սեղանը, մոզաիկ խաչը և այլն: Այնուհետև աւելի դանդաղ ընթացքով, բացւել մաքրւել են շինութեան երկրորդական մասերը և գլխաւորապէս կաթուղիկոսարանի ընդարձակ շինութիւնները:

Եկեղեցուց ֆնացած են. Ա. Չորս զլիս սւոր կամ Մայր սիւները. սրանց հաստութիւնը երեք ու կէս մետր է, քառակուսի տարածութեամբ՝ եթէ չհաշւենք անկիւններով կտրւած և ներս ընկած մասերը, որովհետեւ սիւները, երկու հակադիր կողմերով, սկզբում ուղղադիմ, ապա կիսաշրջանաձև գծերով ներս են ընկնում, որով անհամեմատ բարականում, փոքրանում է սիւնի մեծութիւնը:

Եկեղեցին շինած է մի ընդարձակ բլրի վրայ: Նրա հարաւային և արևմտեան կողմում՝ փոքր ինչ թեքւած դէպի արևմուտք շինւած են կաթողիկոսական բնակարանները, իսկ հիւսիսային և արևմտեան կողմերում բլուրի սկսւածքն է, բաւական ընդարձակ դաշտով, ուր շինարար կաթողիկոսը մեծ այգիներ և ծառատունկեր էր տնկել: Բլուրի արևմտահիւսիսային ցածրագոյն մասից սկսելով և շրջան անելով մինչև կաթողիկոսարանը, եկեղեցու շրջը շինւած էին լայնանիստ սանդուխտներ, որ ամենացած տեղում բաղկացած էին եօթը աստիճանից:

*) Տես Ազգագրական Հանդէս դ. XV.

Եկեղեցու յատկագիծը որ մեր խնդրով նկարել է ճարտարագետ Տէր Սարգսեանը, ունի հետեւեալ պատկերը. Ա. պատերը զբաղից ունին 32 (որոշ բարձրութիւնից անկիւնների թիւը հասնում է 64) բութ անկիւնանի շրջանւ Բ. ներսի կողմում չորս

անկիւններում, հաւասարապէս հեռու միմեանցից և պատերից, բարձրանում են չորս «հաստահեղիւս» մսյր սիւները. Գ. Սոցա մէջում կան երեք կիսաշրջաններ, որոնց վրայ բարձրանում էին կողոր քարի վեց վեց սիւներով, գեղեցիկ խարիսխներով և խոյ-

ակներով սիւնագաղթեւ, Արեւիկան կողմում՝ լցնելով սիւների համապատասխան կիսաշրջանը և այնտեղից էլ 3,24 մետր առաջ ընկած, գտնուում է սեղանը, որի յետևի կիսաշրջանում բարակ պատ է բարձրանում: Դ. Եկեղեցու արևելեան մասում ուղիղ սեղանի հանդէպ կայ մի փառակցիւնացի օբիււստ երկու փոքրիկ դռնով միացած ներսի հետ: Ե. Շուրջ այդ բոլորի փուլած են 16 անկիւնանի աստիճաններով: Եկեղեցու մեծութիւնը, հետը հաշւած պատերը, 41 մետր է, առանց պատերի 33 մետր:

Ա. Պատը շուրջ բոլոր քանդակած է մինչև 2—3 արշին հիմքից բարձր, միայն ներսի երեսն է անփնաս. հիմնւած է եղել երեք աստիճանի խարսխի վրայ, որի ընդհանուր բարձրութիւնը 1,14 մետր է, իսկ իւրաքանչիւր աստիճանի լայնութիւնն ու բարձրութիւնը $0,38 \times 0,37$ մետր. բուն պատի հաստութիւնը 0,98 մետր է:

Մինչդեռ եկեղեցու ներսի սիւնաղաւթերի, սեղանի ևն. մասնաժամանութիւնները վերականգնելը առանձին դժարութիւն չի ներկայացնում, դրսի պատերը կարող են կասկածների տեղիք տալ: Չափազանց շատ են ամեն տեսակ քանդակներ, եռանկիւնի, կոլոր, ժապաւէնաձև քանդակներով, մետաղներով ևն: Հարկաւոր է այդ բոլոր միմեանցից բաժանւած բեկորները հատութեամբ միացնել, որպէսզի իրաքանչիւր քար իւր տեղը դուրի և չբացատրւած քար չմնայ դուրսը: Այդ աշխատանքը կատարել է ճարտարապետ Թ. Թորոմանեանը, որը մի քանի ամիս աշխատել է Զուարթնոցի վերականգման վրայ և իւր ներկայութեամբ մի քանի մասեր յատուկ պեղել է տւել: Այդ մասերը մենք տալիս ենք հիմնւելով նրա վերկայութեան վրայ:

Ամբողջ շինութիւնը դրսից սիւնաղաւթ էր. բացի արևելեան դուռն ընկած քառանկիւնի մասից, որ առ այժմ մնում է կասկածի տակ: Շրջապարիսպը սիւներով բաժանւած էր 32 զոյգ սիւներով: Սիւները կալած էին պատին և դուռն էին ընկած երեք քառորդ տրամագծով, $0,13$ մետր հաստութեամբ: Սիւների խարխիւները անմիջապէս ամրացրած են վերևի աստիճանի վրայ և իրենց ձևով բնականական են. իսկ խոյակները ներկայացնում են շուշան ծաղկի զոյգ քանդակներ (տես տախտակ I): Ծաղիկը քանդակւած է ոչ միայն ճակատի, այլ նաև կողքերի դուռն ցցւած մասերի վրայ: Բոլոր սիւները միացած էին իրար հետ աղեղներով, կազմելով 32 արկաղների շարք: Իւրաքանչիւր աղեղ կամ կամարի պսակն (կարնէզը) ունէր երկու շերտ. առաջինը՝ ժապաւէնաձևն է, մաքուր տաշած քարերով, միւսը գեղեցիկ զարդարւած էր խաղողի ոստերով և ողկոյններով: Աղեղների սկսւածք-

ները կազմող եռանկյունիները մէջ դրւած են մեթրոպներ ¹⁾ — մարդկանց քանդակներ, որոնց կուրծքից բարձր մասը կատարեալ բարձրաքանդակ է (Ras-relief), իսկ ներքեի մասը ոլորուն զարդ է, այնպէս որ մարդկանց ոտները չկան։ Այդ մետոպներից գտնւել են ինն հատ, մի քանիսը խիստ ջարդւած, միւսները լաւ վիճակում, բացի երեսներից, որ կարծես դիտմամբ քերւած է։ Դռն բոլորը ձեռներին բռնած ունին մուրճ և այլ գործիքներ և ընդհանրապէս միմեանց նման են, բացի մէկից։ Այդ մէկի անունը «Յոհանն» կամ «Յոհաննա» կոչքին դրւած է. նա ունի վեղար, մինչդեռ միւսները գլխաւորապէս են. մի ձեռին ունի մուրճ, միւսում թիակ։

Մետոպները և կամարի պսակի մէջ գոյացած անկիւնաւոր տարածութիւնը դարձեալ ամենահարուստ քանդակներով՝ խաղողի ոստերով և նռնենու թուփերով զարդարւած էր, սակայն այնպիսի հաշտով, որ ամեն մի մետոպի գլխին մի մի վիթխարի նուա կար, որով խիստ համաչափ կերպով լցւել է այդտեղի անկիւնը։ Խոյակներից մինչև երրորդ շերտը 0,72 մետր բարձր է. շերտերն առանձին բարձր են 0,27 և 0,90 մետր։ (Տես տախտ. IX)։

Դոցանից բարձր կայ մի նոր շերտ ժապաւնեանման, տաշւած քարերով (0,98 մետր), որից աւելի վերև՝ (1,98 մետր) համապատասխան ներքեի պատուհաններին, շինւած են երկրորդ կարգ լուսամուտներ։ Սրբա կոլոր են, տերևների և այլ օրնամիջոցների քանդակներով եզերւած։ Պատուհանների տակի շերտին համապատասխանում է երկրորդ շերտ վերին (դարձեալ 0,98) և ի վերջոյ դալիս է պսակը (կարնեզը)։ Պսակը բաղկացած է խոշոր քարերից, որոնք դէպի ներքև նայող լայն մասում զոյգ ճիպոտների հիւսւածքով են քանդակւած. իսկ նեղ՝ հորիզոնական շերտում քանդակները տերևների զարդեր են։ Ամբողջ պատի բարձրութիւնը սկսած ամենաներքեի աստիճանից մինչև պսակը 12,21 մետր է (կամ 17,2 արշին), զոյգ սիւները 0,37+3,45+0,37=4,19 մետր։

Պատի ներսի մասն էլ զարդարւած էր 64 պատին կպած բարակ սիւների արկաղներով։ Դոցա խարիսխների ձևը կարելի է տեսնել եօթներորդ տախտակի վրայ։ Սիւները հաւասար հեռաւորութիւն չունին, այլ փոխ ի փոխ միմեանցից 1,62 և 1,15 մետր հեռու են։ Այս սիւների հաստութիւնն էլ հաւասար է դրսի զոյգ սիւներին։ Մինչդեռ դոցա խարիսխների մեծագոյն մասը պահպանւել է, խոյակներից միայն մի հատը կայ։ Այդ խոյակի ձևը խիստ պարզ

1) Դասական շինութիւնների մէջ մետոպների եւ խոյակների մէջ գտնւում է մի հորիզոնական բարակ շարւածք, ինչ որ այստեղ պակասում է։

է և ըստ ամենայնի յիշեցնում է խարսխի ձևը, բայց դրա փոխարէն հարուստ քանդակ ունէր խոյակի գլխին նստած քարը: Նրա քանդակը նման է խոշոր տերևներին, որով զարդարւած էին նաև կոշոր լուսամուտները ներսի կողմից: (Տես տախտ. I, VII):

Դմբէքի վերականգնումը ամբողջ շինութեան մէջ ամենից շատ կասկածելին է. նրա բեկորներից պահուել են միայն մի քանի սիւնի կտորներ և երկու տարբեր խոյակ¹⁾ յարմարեցրած պատի մէջ դնելու: Դոցանից մէկը ունի կողով, առանց հիւսւածքի և խոյ դռներու և տերևազարդ քանդակներով (0,50 բարձր, 0,49 մետր երկար), միւսը կողով չունի: Սիւնների բեկորներն ու խոյակները հաստատում են, որ դմբէթի թմբուկը սիւնաղարդ էր, իսկ թէ որքան էր նրա բարձրութիւնն ու վեղարի ձևը և որ ամենից գլխաւորն է, ինչ եղանակով էր բաղմած ամբողջ շինութեան վրայ, մենում է թէական: Պ. Թորոմանեանի կարծիքով թմբուկի մէջ կային 16 պատուհան: Եղիսեան ծաղկաղարդերն ծառայում էին պատուհանների արկաղների պատկները զարդարելու, ինչպէս չրջապատի պատի վրայ խաղողի և նաննու քանդակները:

Բ. ԴՆՅԵՐԻ ԹԻՐԸ ՀԻՆԳ Է, հարաւից հարաւ-արևմուտքից, արևմուտքից, արևմտահիւսիսից և հիւսիսից, երկու փոքր դուռ է միացնում արևելեան կից շինութիւնը: Դռները բացւածքով իրար հաւասար են և ընդհանրապէս բաւական փոքր են,—լայնութիւնը 1,60 մետր է, բարձրութիւնը որոշել զգուշ է: Դռներից երեքը փոքրիկ դուռն ընկած մասեր են ունեցել, ուստի այդ երեքը, պատի հաստութիւնն էլ հետը հաշւած 3,25 մետր ընդարձակութեամբ են, իսկ երկուսը 2,15 մետր: Դուռն ընկած մասերի պատկաձև քանդակների բեկորները խիստ գեղեցիկ են²⁾: (Տես էջ 128):

Գ. ՍԻՆԱՊԱՐՈՒԵՐԸ. Մենք արդէն նկարագրեցինք չորս մեծ սիւնները, որոնց վրայ հաւանական յենւած էր ամբողջ դմբէթը, իսկ այդ չորս հիմնական սիւնների հետ էին միացած շինութեան ներսի միւս կլոր քարերի սիւնները, որոնք մի տեսակ վանդակների պէս երեք կողմից չրջափակում էին եկեղեցու ներսի կիսաբոլորակները: Այդ կիսաբոլորակների ամբողջ երկարութեամբ և նոյն իսկ մեծ սիւնների տակը անցրած էր մի մայթանման բարձրութիւն, յատակից 9 սանտիմետր բարձր և 98 սանտիմետր լայն, որի

1) Եղիսեան ծաղիկ կոչւած (Fleur d'Elis) դասական զարդի գեղեցիկ քանդակով:

2) Ցատակազծի մէջ երկու փոքր դռները նկարի սխալ վերարտադրութեան պատճառով, լաւ չեն երեւում:

վրայ իբրև հիմքի՝ շարժած էին սիւները՝ Սոցա թիւը երեք կիսա-
շրջաններում հաւասար է $3 \times 6 = 18$ -ի. բացի այդ մի մի հատ էլ
մեծ սիւների գէպի պատը նայող մասի առաջին է եղել, ուրեմն
 $18 + 4 = 22$ հատ Սիւների հեռաւորութիւնը միմեանցից 1,05 մետր
է, իսկ ամեն մի մայր սիւնից մինչև իւր անմիջական մօտի փոքր
սիւնը 1,40 մետր է։ Նկարագրենք սիւների մասերը։

1. Խաբիսիւր բաղկացած է միակտուր քարից, յոնիական ձևի
է, բարձր 92 մետր և լայն 0,82 մետր։ Դորա մէջ բունը ամրա-
ցնելու տեղում 2,5 սանտիմետր խորութեամբ փորւածք կայ, Բացի
այդ մի խաչաձև գիծ իբրև շառաւիղ կտրում է այդ փորւածքը,
որի կենդրոնը 18 ս. խորացրած էր և ծառայում էր բունի և խա-
բիսի մէջ ամրացրած երկաթը տեղաւորելու։ Համապատասխան
փորւած, խաչաձև գծով, կայ նաև բունի մէջ։ Երկու կտորները
իրար հետ միացնելու երկաթներից մի քանիսը պահւած են։ Փոր-
ւածքի տրամագիծը 0,58 է։ (Տես նկար I, III)։

2. Բունը բաղկացած էր մի քանի խիստ խոշոր քարերից,
կոշոր տաշւած, առանց որևէ զարդի, վերին ներքինն հաւասար
Պահւած կտորների հաստութիւնն է 0,58 մետր, երկարութիւնը՝
մնացածի մի կտոր քարինը 2,10 մետր։ Աւելի մեծ, հաստ և եր-
կար են մայր սիւների կիսաբոլորակների հանդէպ գտնւած չորս
սիւները, որոնց խոյակների ձևից՝ արժւասիրենք կոչւնք։ Սոցա
խարսխի և բունի ձևը միւսներին միանգամայն նման է, տարբեր
են խոյակները։ Սոցա բունը ամրացրած էր ուղղակի խարսխի վր-
բայ, առանց փորւածքի, որովհետև բունի հաստութիւնը կամ տրա-
մագիծը և խարսխինը 0,82 մետր է։ Պահւած միակտուր բունի մի
քարի բարձրութիւնը 2,20 մետր է։ (Տես նկար VIII)։

3. Խոյակները իրանց նուրբ և ձևաւոր քանդակներով ան-
կասկած շինութեան ներսի լաւագոյն զարդարանքն էին կազմում
Նոքա երկու ձևի են. 18 սիւներինը կողովներ են յոնիական ու-
րակներով կամ խոյերով, մնացած չորսինը՝ թռչուններ են։ Մայր
սիւների առաջի երեք քառորդ սիւների խոյակների մասին արդէն
խօսք է եղել։ Իբրև գեղարուեստի արտագրութիւն Նոքա բիւզան-
դական կոչւած ճարտարապետական արուեստի լաւագոյն օրինակ-
ներ են։ Առաջինները ունին հետեւեալ երեք մասերը, հաստ քա-
ռանկիւնի աքակ կամ սալ, յոնիական ոճի ոլորակներ, կամ խոյեր
և հայ-բիւզանդական ոճի կողովներ։ Աքակի մեծութիւնը $1,01 \times$
 $0,95$ մետր է, խոյերինը $0,94 \times 0,37$, կողովինը $0,49$ բարձր. ամ-
բողջի բարձրութիւնը՝ 1,3 մետր է։ Կողովը ներկայացնում է երեք
ճիւղերից գործւած մի հիւսւածք, որի վրայ կարծես ամրացրած է
խոյը. միջում փոքրիկ մեղալեօններ, վրան կամ խաչ քանդակած,

կամ Շինող կաթուղիկոսի անունը փորագրւած յունարէն լեզուով: Խոյի կողքերի քանդակը տերեւի զարդ է, ուղիղ մէջտեղից գօտիով ամրացրած: Աբակի և խոյի միացումը երկու կողմից մի մի զոյգ համանման հիւսւածքով և յատուկ հանդոյններով է (Տես նկար I, VIII):

Արտասովոր են Թռչունի չորս խոյակները: Սղբա անհամեմատ մեծ են միւսներից, և ինչպէս նկատեցինք, ամրացրած էին աւելի հաստ բունների վրայ: Թռչունի պատկերը բարձրաքանդակ փորագրւած է թեւերը փռւած դէպի երկու կողմը: Խոյակի արակը անհաւասար քառանկիւնանի է. ճակատն ունի 1,2 մետր, յետը 1,88, իսկ կողքը 1,6 մետր. խոյակի ներքեւի մասը բունի հետ միացնելու տեղը կտրորացրած է, և Թռչունի հակառակ կողմում կան ծաղկանման զարդեր, որ կրկնւած է նաև առաջի կողմից՝ Թռչունների ոտների տակ: Խոյակի ընդհանուր բարձրութիւնն է 0,97 մետր: Թռչուններից երկուսը գլուխները մի կողմ են թեւել, միւս երկուսը հակառակ կողմը, կազմելով մի տեսակ զինանշան երկու զոյգ իրար նայող Թռչուններով: Կողովածն խոյակների քանդակների մէջ արուեստի տարբերութիւնը այնքան աչքի չի ընկնում, նոյնը չենք կարող ասել Թռչունների խոյակների մասին: Թռչունները ընդհանրապէս թողնում են բնականից ընդօրինակութեան տպաւորութիւն. բայց երբ չորսը իրար հետ համեմատում ենք, իսկոյն աչքի են դարկում քանդակող վարպետի կարողութեան աւելի ու պակաս աշխատանքի և հմտութեան չափը: Բոլորն էլ պահւած են լաւ վիճակում. իրաւ է բարձրից ընկնելով, մէկը պատուել է միջից, միւսների ոտների մասից է ջախջախւել, բայց անթերի են բեկորները և դիւրաւ կարելի է լրացնել:

Ի՞նչ Թռչուններ են դրաւ: Առաջի հայեացքից, երբ մանաւանդ ի նկատի էք առնում կտուցների յայտնի կորութիւնը և զօրեղ թեւերի լայն և ուժեղ թռիչքը, կարծում էք թէ արծիւ է: Սակայն Պետերբուրգում հնագէտ Յ. Ի. Սմիրնովը իմ ուշադրութիւնը հրաւիրեց նախ՝ այն բանի վրայ, որ Թռչնի ոտների վրան չկան մագիլներ և ապա, որ եկեղեցիների նկարներում, մանաւանդ գմբէթի և կամարների անկիւններում, սովորական են աղաւնիներ, բայց ոչ արծիւներ: Այդ ցուցմունքը ինձ կասկածի մէջ ձգեց (Տես տախտ. I, X, 1, 4):

Սակայն երբ աւերակների տեղում նորից ուշադրութեամբ քննեցի խոյակները, ոչ մի կասկած չմնաց, որ այդ Թռչունները իսկապէս արծիւներ են, թէկուզ գեղարուեստի մէջ արտասովոր երևոյթ:

Ամբողջ սիւնազարդի 22 սիւնից անկորուստ պահւած են 16

խարիսխ, 16 խոյակ. չորսը ճեմարանի բակում, մէկը վանքի պարսպի մօտ, մէկն էլ գիւղի գերեզմանատանը (որոնք բոլորն էլ հաւաքւելու են վանքի թանգարանը) և չորսն էլ պեղումների տեղում, 3 հատ բուռնի ամբողջ կոորներ և չորս հատ բեկւած. Պակասածները դուրս են տարել. Կան բաւական բեկորներ էլ, որ հաւաքւած են ժամանակաւոր թանգարանի մէջ—Ուաչիկ վարդապետի թանգարանում Զուարթնոցի մօտ:

4. Սեղաճի մասին ինչ որ ասել էինք մեր ուղևորէն աշխատութեան մէջ, չնորհիւ պեղման ընթացքում երևան եկող նորութիւնների, հիմնովին փոխել պէտք է: Ամենից առաջ պիտի նկատենք, որ սեղանը ուշ ժամանակում է վերաշինւել, նախնականի համեմատութեամբ ընդարձակւել և կրկնակի մեծութիւն է ստացել: Մինչդեռ սկզբում նա տեղաւորւած էր միայն արևելեան երկու գլխաւոր կիսաբոլորակում. այժմ նա սիւներից առաջ է բերւած 2,24 մետր դէպի եկեղեցու կենդրոնը: Յետոյ հին սեղանի տակը երեք ծածկ կար և հաւանական այնտեղ են դառնել մասունքներ. Այս ենթադրութիւնը հիմնւած է այն բանի վրայ, որ երկու սիւնների կողքից սանդուխներ են իջնում դէպի ներքև ամեն մէկը չորս աստիճանով, որոնց քարերը մաշւել, փոսացել են ներս ու դուրս անողների ոտներից: Օտարոտի է մի հանգամանք, որ պատերի վրայ նախկին կամարների հետք ամենեին չկայ: Եթէ տարածութիւնն ի նկատի առած, կամար անցրած լինէին, այդ կամարը խիստ կբարձրանար, ուստի տրամագիւր ենք ենթադրելու, որ սեղանի տակը փայտաշէն ծածկով է: Յամենայն դէպս այդ հարցը մնում է չլուծւած: Պէտք է կարծել, երբ հարկ են համարել սեղանը մեծացնելու, քանդել են հին ծածկը և ամբողջ տարածութիւնը հողով լցրել: Թէ իսկապէս եղել են հին և նոր սեղաններ հաստատւած է, բացի յիշած աստիճաններից՝ նաև նրանով, որ երկու սիւնների այն մասը, որ հին սեղանի ժամանակ բաց էր, իսկ նորի ժամանակ ծածկւած էր, կրային ծեփ ունէր և հէնց այդ ծեփի ներկայութիւնը Ուաչիկ վարդապետին միտք տուեց փորւածք անել: (Տես տախտ. IV):

Սեղանը իւր ներկայ վիճակով ունի 7,75 մետր խորութիւն և 13,24 մետր երկարութիւն ճակատի կողմից. բարձրութիւնն է 1,45 մետր: Սանդուխները բարձրանում են թէ կողքերից և թէ ճակատի մէջտեղից, իւրաքանչիւրը 4-ական աստիճաններով: Սեղանի վրայ կար վէճ քար և մի յատուկ շինւած՝ քարայր գրոց: Այդ գրոցը շինւած է սեղանի պոռնագին՝ աջ անկիւնում, 1,90 մետր դէպի ներս: Ինչպէս պարզ երևում է նկարի վրայ, գրոցի ձևը մի տեսակ մինիատուր կոլոր տաճար է, սիւնաղարդերով և

կարենգներով եղերւած: Պէտք է զարմանալ թէ ինչպէս տաճարի կործանման ժամանակ վերելից մեծ թափով զլորուող բեկորները ամբողջովին չեն փչրել և ջարդել այդ շինւածքը: (Տես տխ. V, IV):

Խօսելով ս. Գրիգորի մասունքների տեղափոխութեան մասին, ասել ենք, որ պեղումները հաստատում են Յովհաննէս կաթողիկոսի և Մ. Կաղախանդացու ցուցմունքները: Եւ յիշաւի, ուրիշ ինչ գործածութիւն կարող էր ունենալ քարեայ գղրոցը սեղանի վրայ, ի տես ժողովրդեան կառուցած, և թէ ոչ մասունքներ տեղաւորելու: Սեղանը մեծացնելով փոքրանում էր եկեղեցու տարածութիւնը, այդ անհրաժեշտութիւնը չէր զգացուիլ, և թէ մասանց համար տեղ պատրաստելու հարկաւորութիւն չլիներ:

Սեղանի մեծանալու հետ եկեղեցու մէջ կատարւել է ուրիշ փոփոխութիւն ևս: Սեղանի առաջ, եկեղեցու ուղիղ կենդրոնում, 1903 թ. ամառը բացւեց մի աւաղան՝ 6 աստիճաններով, որի աւերամագիծը 1,77 մետր է, իսկ խորութիւնը 1,25 մետր: Եկեղեցու ամբողջ յատակը սալայատակւած էր քառանկիւնի սալերով, իսկ աւաղանի երեսը ծածկում էին երեք մեծ գերեզմանաքարերի նման սալեր: Խաչիկ վարդապետը ենթադրելով, որ այդ քարերի տակը կարող է հին արձանագրութիւն գտնւել, 1903 թ. ամառը, պրոֆեսոր Մատի և իմ ներկայութեամբ փորձեց չրջել այդ քարերը և փոխանակ արձանագրութեան յանկարծ երևան հանեց պատի հետքեր: Քանդելն առաջ տանելով՝ երեսցին աստիճանները և չրջանաձև աւաղանը հաստ կրաշաղախով ծեփած: Աւաղանների պուտնգներինք քանդել չրջել էին մէջը, այնպէս որ լիցքը մեծաւ մասամբ հէնց այդ շինւածքինք էր: Գտնւած ծեփերի վրայ զանազան գոյնի ներկեր կային, որ ասել է թէ աւաղանի գոնէ վերեւի մասերը նրկարւած էին: Աւաղանի հիմքում կար չրջանաձև մի կոլոր սալ, սորա մէջը բոունցքինք մի քիչ մեծ մի ծակ՝ մէջը ցցւած քարեայ զանաձև խցան: Անյաջող անցան քարը անվիտտ հանելու փորձերը, որովհետեւ կրաշաղախով ամրացրած էր, ուստի հարկ եղաւ կոտորտելու: Նրա տակը երեսցին միայն չորս անտաշ քարեր: Մի փոքրիկ սանդուխ, հինգ աստիճանով, իջնում է աւաղանի տակը:

Թէ այդ շինութիւնը աւաղան է, կասկածել չէր կարելի, դրա ամենալաւ ապացոյցը տակի չրջանաձև սալի միջի անցքն է, քարեայ խցանով, որը կարող էր միայն մի նպատակի ծառայել, հարկաւոր դէպքում նրան բացել են, որպէս զի աւաղանի ջուրը հոսի գետնի տակը: Այլ հարց է, թէ ինչ է եղել աւաղանի նշանակութիւնը: Ամենաառաջի միտքն է, որ եկեղեցու մկրտութեան զկըղընական աւաղանն այդ էր: Մանաւանդ երբ ի նկատի ունենանք տաճարի կոլոր յատակագիծը, որ ընդօրինակութիւն է բիւզանդա-

կան մկրտարան կոչւած (Baptisterion) եկեղեցիների յատակագծին, իսկ սրբա էլ ընդօրինակութիւն էին հին հռոմէական բաղնիքների, որոնց աւազանը շինութեան մէջն էր։ Նկարների հետքերը աւելի են հաստատում այդ միտքը։ Հաստատ համոզմունք կազմելու համար, բաւական է յիշեցնել, որ Հռոմում և ուրիշ տեղեր մի քանի այդպիսի եկեղեցիներ կան, որոնց ուղիղ կենդրոնում գտնւթի տակը, մինչև այժմ էլ անփոփոխ պահւած են հին աւազանները¹⁾։

Երբ մեծացրել են սեղանը, ծածկել են նաև հին աւազանը, որովհետև այդ ժամանակ աւազանի տեղի մասին հասկացողութիւնը փոխւած էր։ Հին՝ ծածկածի փոխարէն մի խոշոր քարից աւազան են շինել և հաստատել սեղանի յետեր, մեծ սեան և սեղանի արեւահարաւային պատի անկիւնում։ Աւազանը, ինչպէս նկարը ցոյց է տալիս, որ տեղաւորւած է յատակից մի աստիճան բարձրացրած։ Նրա փերւածքը խաչաձև է, կիսաբոլորակ, յիշեցնելով եկեղեցու յատակադիւծը՝ ի նկատի առած չորս մայր սիւները իրանց կիսաբոլորակներով (Տես տախտ. III)։

Աւազանի խորութիւնն է 0,84, բերանի բացւածքի լայնութիւնը $1,38 \times 1,43$ մետր։ Մինչդեռ մեր հին թէ նոր եկեղեցիներում աւազանը գտնւում է հարաւային պատի մէջ, այստեղ նա միանգամայն անսովոր տեղում և դիրքում է։ Այդ ևս ապացոյց է, որ աւազանը յետոյ է այդտեղ շինւել։ Աւազանը այնքան մեծ է, որ, հաւանական, նրա մէջ մկրտել են ոչ միայն երեխաներ՝ այլև հասակն առած մարդկանց։

Մոզայիկ. Աւերակների փլատակների տակ (նկար V, XI, 6) սեղանի մասում գտնւել է մի մեծ կտոր մոզաիկ, մօտաւորապէս 60×87 ս. մեծութեամբ, որ ներկայացնում է մեծ խաչի բեկոր, Հաւանական նա ընկել է սեղանի կիսաբոլորակ ծածկից։ Մոզաիկ զարդերը պէտք է որ ընդարձակ տարածութիւն բռնած լինին, որովհետև, բացի այդ մեծ կտորից, փրքրիկ բեկորներով և հատ հատ գոյնզգոյն քարերով լիքն են աւազը և խիճերը։ Խաչիկ վարդապետի կարգադրութեամբ երկար ժամանակ մի ծեր մշակ զբաղւած էր յատկապէս այդ քարերը ժողովելով։ Փոքրիկ քառանկիւնի քարերը կամ սեպհական գոյն ունին, կամ ներկւած են միայն դրսի երե-

1) Համեմատել F. Dürm, Handbuch der Architectur գրքի մէջ յիշւած մի քանի մկրտարան եկեղեցիներ։ Ս. Կոնստանս Հռոմի մօտ (էջ 57), Ս. Սանփանը (էջ 60), Լատերանեան բապտիստերիոնը (էջ 63) եւ Նոցերայի բապտիստերիոնը (էջ 85)։

ւացող կողմից: Խաչի թևերը ոսկէ գոյն է, վեց շաբլոնով, որը եղբւրած է մի շաբլոն կարմիր քարով: Ճաճանչները սպիտակ գոյնի են, իսկ թևերի և ճաճանչների միջի տարածութիւնը լցւած է շրջանաձև արծաթէ գորշ և կապոյտ շերտերով:

Նկարներ. Եկեղեցու պատերը ներսից թէև մաքուր սրբատաշ քարով էին ծածկւած, երբեմն նաև զանազան օրնամանտներով դարդարւած, հարկ են համարել, բացառութեամբ սխնադարդերի, ծեփել հաստ կրաշաղախով և ներկել: Սխնադարդի նկարները կպցրած են ուղղակի քարին: Նկարները եղծւել ոչնչացել են. աննշան, ոչինչ չներկայացնող գունաւոր հետքեր կան թէ խոյակների և թէ պատերի կրաշաղախի վրայ:

Ե. Քառանկիւնի շինութիւնը. Եկեղեցու արեւելքից կապած է մի քառանկիւնի շինւած 6×9 մետր մեծութեամբ, որը երկու փոքրիկ դռներով հաղորդակցութիւն ունէր եկեղեցու ներսի հետ: Ունեցել է արդեօք դրսի կողմից էլ դուռ, հաստատել կամ մերժել դժւար է, որովհետև պատը շատ խոր է քանդւած: Շինութեան ուղիղ մէջտեղը մնացել է քառակուսի սեան մի հաստ հիւք, որի վրայ բարձրանում էր աւելի բարակ սիւն և որովհետև սեան երկու հանդիպակաց կողմերում կան պատերի դուռն ընկած մասեր, պէտք է կարծել, որ քառանկիւնի շինութեան գլուխը կամարակապ էր: Ոչ հայկական և ոչ էլ նրա համացեղ բիւզանդական, վերացական և ասորական եկեղեցիների շինութիւններում չկարողացանք գտնել այդպիսի մի յաւելւած: Ուստի մնում է մեզ ենթադրաբար ասել, որ այդ շինութիւնը ծառայել է եկեղեցուն իբրև աւանդատուն: Քանի որ եկեղեցու մէջ խորան չկար, անհրաժեշտապէս յատուկ աւանդատուն և առանձնացած ծածկի կարիք կղգացւէր: (Տես տախտ. VI):

Անհաւանական չէ մինչև անդամ կարծել, որ այդ աւանդատունը յետոյ է շինւել, որովհետև ուշադրութեամբ քննելով նրա պատերը, տեսնում ենք, որ նոքա սերտ չեն միացած եկեղեցու պատերի հետ, այլ դրսից կցւած են:

Յետնութեան մի ուրիշ ապացոյց էլ կայ, որի վրայ իմ ուշադրութիւնը դարձրեց ճարտարապետ Քրիստափոր Տէր-Սարգսանը: Եկեղեցու հետ միացնող երկու փոքրիկ դռները չեն նախում եկեղեցու կենդրոնին, ինչպէս միւս հինգ դռներն են, այլ փոքր ինչ դէպի կողք են թեքւած: Այդ ցոյց է տալիս, պ. ճարտարապետի ասելով, որ այդ դռները յետոյ են կարւել պատից՝ նախկին պատուհանների տեղում: Նոքա իրենց մեծութեամբ էլ պատուհանների չափով են: Այդ շինութիւնը կրկնւած է Գաղիկի շինած եկեղեցու մէջ:

Նկարագրելով բոլոր էական մասերը, փորձենք, հիմնուելով դարձեալ պ. Թորոմանեանի ասածների վրայ, ցոյց տալ թէ ինչպէս էին դրսի պատերը միացել մի կողմից՝ չորս մայր սիւների հետ և միւս կողմից ինչ կապ կար սիւնաղարդերի և մայր սիւների ու դրսի պատի մէջ:

Ինչպէս յատակագծից երևում է, մայր սիւների և սիւնաղարդերի մէջ՝ դէպի դրսի պատը դարձած կողմում, կան ութ քառանկիւնի տարածութիւն. դրսի պատի վրայ մայր սիւների համապատասխանող պատի մէջ դուրս ցցւած մասեր չկան, որ կամարների յենարան ծառայեն, ուստի բնական հարց է ծագում, թէ ճարտարապետը այդ դժարութիւնը ինչ եղանակով էր վերացրել, կապ հաստատելով պատերի, մայր սիւների և սիւնաղարդերի հետ: Պ. Թորոմանեանը այսպէս է բացատրում. եթէ կարկինով չըջան անցնելու լինինք եկեղեցու կենդրոնից, կնկատենք, որ կարկինի ծայրը կաշոււ է արծիւների չորս սիւներին և սիւնաղարդերի վերջի դոյգ սիւների ծայրերին, այդ չըջանն արդէն շատ բան է բացատրում: Արժւասիւններից դէպի սիւնաղարդերը կամարներ էին անցրած, յենւելով արծւի և միւս խոյակների վրայ, այդ փոքրիկ ութ կամարները միացած էին իրար հետ մի ընդհանուր ուղղահայեաց պատով, որ զուգահեռական դրսի պատին՝ չըջալիակոււմ և միացնում էր ներսի սիւները: Սիւնաղարդերի և ահա այդ պատի իբրև խարսխի վրայ յենւել է այն կամարը, որ միացնում էր դրսի պատը:

Արծւի սիւնը աւելի բարձր է քան միւսները և այնքան, որքան սոցա իրար միացնող կամարները կզահանջէին: Ուստի երբ յայտնեցինք, որ արժւասիւնները և միւս սիւները իրար հետ կամարով կապւած էին, պէտք է այդ երկրորդ կամարի սկսւածքը մի կողմից ընդունել անմիջապէս արծւի խոյակից, ինչպէս արդէն ձևը ցոյց է տալիս, միւս կողմից յիշած կամարների գլխից: Կոլորածն սիւնների կամարների պատկերը հետևեալն էր. աղեղներ, վրան կլոր պսակներ: Արժւասիւնը մայր սիւնի հետ կապւած էր զմբէթաթարթ կամարով, որով արժւասիւնից երեք աղեղ են սկիզբն առնում: Աւելի խոշոր զմբէթաթարթներ գոյանում էին արժւասիւնների և միւս սիւնների անկիւնաւոր խորշերի վրայ:

Եկեղեցու պատուհանների թուի մասին կարելի է հետևեալն ասել. առաջի կարգում 27 հատ էին իւրաքանչիւր կամարում մի մի հատ, բացի հինգ դռներից և արեւելեան քառանկիւնի մասից: Անպայման 32 է եղել կոլոր պատուհանների թիւը, դարձեալ անորոշ թողնելով արեւելքի շինութեան մասը, իսկ թմբուկի պատուհանները հաւանական 16 հատ էր:

Մենում է մի դժւար հարց ևս լուծելու՝ Ուշադրութեամբ քննելով յատկապէժը, մեր աչքին է դարկում հետեւեալը. մայր սեան հաստութիւնը Ե, Ե մետը է, հետն էլ հաշւած արծւասիւնը՝ Արծւասիւններից կամար անցնելով դէպի սիւնաղարդերն ու դրսի պատը, պիտի հարցնենք, ինչո՞վ էր լցրած արծւասիւնի յետին 4—5 մետր ընդարձակ տարածութիւնը՝ Պ. Թորոմանեանը այսպէս է բացատրում. գմբէթը յենւած էր արծւասիւններից սկսեող շրջանաձև պատի վրայ, այնուհետև չորս մետր աղատ տարածութիւն էր մընում և այդտեղ անց էր կացրած մի կրկնայարկ, մի տեսակ զալերի, յարմարեցրած մայր սիւնից դէպի միւսները անցրած կամարների գլխին՝ Պ. Տէր Սարգսեանը դրա դէմ առարկում էր ասելով. Նախ մայր սիւներն էին ծառայում գմբէթը կրելու և ոչ թէ սիւնաղարդերը, հետեւապէս գմբէթի շրջագիծը շօշափում էր մայր սիւնների ներս նայող երեք քառորդ սիւնները, ինչպէս ժամանակւայ ճարտարապետական արուեստի գիտութիւնն է հաստատում, երկրորդ, երկրորդ յարկի կամ գալերի համար ոչ պատերում և ոչ էլ հաստ սիւններում չեն գտնւել սանդուխներ, ուրեմն ձրտեղից է եղել հաղորդակցութիւնը՝ ի վերջոյ գմբէթը իւր չափազանց լայն նստւածքով, եթէ յենւած էր սիւնաղարդի վրայ, ինչ հարկ կար այնքան հաստացնելու մայր սիւնները։

Մենք ապացուցանում ենք, որ շինութիւնը ոչ թէ քանդել են արաբները, այլ որ նա փլչել է երկրաշարժից, և ենթադրաբար ընդունում ենք՝ եթէ միւս հարեան եկեղեցիները կանգուն են մնացել, իսկ Զուարթնոցը փլչել է, այդ առաջ է եկել նրանից, որ շինութեան մէջ հաշւի սխալ է եղել երկու ճարտարապետների կարծիքներն առաջ բերելով, հրաւիրում ենք ձեռնհասներին քննել խնդիրը նաև այդ կողմից, որով շատ բան կպարզւի։

ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.

Շինութեան համար գործ է դրած հրաբխային կարմիր, գորշ և սև գոյնի քար, այն քարը, որ այժմ էլ գործ են դնում Էջմիածնում և չրջակայքում կարևոր շինութիւններում: Քարահանքը ընկած է եկեղեցուց դէպի արևմտահիւսիս և մեծ գիւրութեամբ ստացւում է ցանկացած մեծութեան քարեր: Բացառութիւն կազմում են սիւնաղարդի խոյակներն ու խարխալները, որոնք շատ գեղեցիկ բազալտ են, խիստ կարծր սև գոյնի ապակեայ բծերով: Բացի այդ, գմբէթի և կամարների մէջ գործ են դրել հրաբխային չեչաքարը և պեմզա կոչւած քարը, որոնք բազմաթիւ ծակոտկենների շնորհիւ շատ թեթեւ են և կամարները չէին ծանրացնիլ: Չեչաքարը շատ սովորական է Էջմիածնի ղուերում, իսկ պեմզան, որքան ներկայումս է յայտնի, գտնւում է միայն Արարատի փեշերի վրայ: Սա աւելի է գործ ածւել մեծ կտորներով, նոյն իսկ մաքուր պատի մէջ, ինչպէս ցոյց են տալիս ծեփով ծածկւած կտորները:

Ընդհանրապէս մեծ խնամք և ջանք է գործադրւած եկեղեցու շինութիւնը կատարեալ կացուցանելու: Սակայն եկեղեցին միայն այդ յատկութեամբ չէ աչքի ընկնում: Նրա շրջանաձև յատակագիծը, ներսի սիւնաղարդը՝ բազմաթիւ պիլիաստներով, սիւների գեղեցիկ խոյակները, մանաւանդ արծիւները, բացառիկ են ոչ միայն հայ եկեղեցիների շարքում, այլ ընդհանրապէս նաև բիւզանդական և հարևան ազգերի ճարտարապետութեան մէջ: Եկեղեցու կենդրոնը ներկայացնում է հաւասարաթիւ խաչ—այն է քառակուսի տարածութիւն չորս շրջանաձև դուռն ընկած մասերով: Կիսաշրջաններից երեքի վրայ շարւած էին վեցական սիւնի սիւնաղարդերը, իսկ չորրորդը սեղանի յետևում ծածկւած էր բարակ պատով: Նթէ այդքանն առանձին վերցնելու լինինք և սիւնաղարդի փոխարէն պատեր երեակայե՛նք, այն ժամանակ կստանանք Հռիփսիմի և Էջմիածնի յատակագիծը միայն այն զանազանութեամբ, որ վերջիններիս խաչը արևելքից արևմուտք երկարացրած է և Հռիփսի-

մէն՝ եկեղեցու ներսում ունենալով կիսաբոլորակ, դրսի երեսից ներկայացնում է հարթ հաւասար պատ, ներս ընկած նիշերով:

Հէնց այդ էր եկեղեցու էական մասը. շրջապատի կոլոր պատը, որ յաճախակի պիտի աստորով մի տեսակ վանդակ է յիշեցնում, կարծես թէ յաւելւած էր բուն եկեղեցու վրայ: Թէ ինչպէս էր օրգանիքական կապը ներսի մասի և մանաւանդ գմբէթի հետ. կարելի եղաւ հաստատել պ. ճարտարապետների ջանքերով, բայց նոցա համար էլ անհասկանալի մնաց արեւելեան կողմի քառանկիւնի շինութեան կապը:

Եկեղեցու կտուրը կորնթարթ էր և կարմիր կղիմինդրով ծածկւած: Կղիմինդրի ձեւը կամ տափակ էր, կողքերից առակիկներ կամ կիսաքանդակի նման, բայց բոլորն էլ շինւած են կորնթարթ: Փլատակներում գտնւած են քաղմաթիւ անջնաս և կոտորուած բեկորներ: Մի քանիսը մինչև անգամ ծայրում վերջանում են կենդանու և թռչունի գլուխներով: Կղիմինդրը խիստ հաստ է և սկսւելով բարակ և նեղ՝ գմբէթի նեղ մասին համապատասխան՝ զնալով լայնանում է: Գտնւած են այդպիսի տարբեր ձևի շինւած օրինակներ: Ակնյայտ է, որ այդտեղ դորձածւած կղիմինդրները յատկապէս այդ եկեղեցու համար էին պատրաստւած:

Գմբէթը ըստ երևոյթին ներկայացնում էր մի տեսակ երկրորդ յարկ և անկասկած երկնակամարանման էր: Մտաբերնէք Ասողիկի նկարագրութիւնը Գաղիկի Անիում շինած եկեղեցու մասին. նա զարդարւած էր նուրբ քանդակներով, ունէր լոյս արձակող պատուհաններ, երեք դուռ և զմբէթ խիստ բարձր երկնամաս զմբէ կերպարանով: Կաղականդացին էլ է յիշատակում կամարներ որի տակ ամփոփեցին Լուսաւորչի նշխարները: Եթէ անգամ չունենայինք այդպիսի վկայութիւններ, հաստահեղիւս չորս սիւները, նոցա իւրաքանչիւրի կողքին ընկած ժայռանման խոշոր բեկորները, ապա կամարների ներկայութիւնը, միջոց են տալիս ընդունելու, որ այդպիսի մեծ զանգւածի վրայ կանգնած պիտի լինէր համապատասխան լայնանիստ գմբէթ: Յաւալի է, որ պեղման ժամանակ գմբէթի բեկորներ քիչ գտնւեցին, որ բացատրուում է փլւածքի եղանակով: Յամենայն դէպս գմբէթի ամբողջ ծանրութիւնը ըստ երևոյթին բացառապէս ծանրացած էր չորս սիւների վրայ: Պատերը կանգնած էին ազատ իրանք իրանց համար և կտրի կորնթարթութեամբ էին միանում գմբէթի հետ. որովհետև պատերի ոչ մի մասում սիւների կամարակապի հետ միացող աղեղներ չկան և այնտեղ, որտեղ պէտք է քնականաբար սկսւէին կամարների աղեղները, այնտեղ երկու սեան դիմաց մինչև անգամ դռներ են շինւած:

Գմբէթի ձեռի մասին Ասողիկի հաղորդածը միանգամայն համապատասխան է ժամանակայ ճարտարապետութեան մասին մեր ունեցած համակացողութեանը: Հայոց եկեղեցիները գմբէթները՝ բարձր սրածայր վեղարներ բազմանկիւնանի թմբուկներով, իրենց տիպիքական կերպարանքը բաւական ուշ են ընդունել: Եւ որքան հին են գմբէթները, այնքան աւելի են յիշեցնում բիւզանդական գմբէթի կամարակերպ պատկերը: Զուարթնոց եկեղեցին խիստ շատ կողմերով ներկայացնում է բիւզանդական ճարտարապետական արւեստի տիպիքական կերպարանք, հէնց այդ պատճառով էլ հիմնաւոր է ընդունել գմբէթի մէջ բիւզանդական ոճի արտայայտութիւն:

Գմբէթի կազմի աչքի ընկնող մասերից անկասկած նշանաւոր էին մեր նկարագրած խոյակները չորս բարձրաքանդակ արծիւներով: Մեզ այնպէս է թւում, որ շինարար կաթողիկոսը կամ ինքը ճարտարապետը, ցանկացել է դոցա միջոցաւ այլաբանական միտք արտայայտել: Եւ ուրիշ ինչ միտք կարող էինք այդտեղ նկատել քան աստուածային անսահման մեծութեան գաղափարի պատկերացումը, մարդկային ձեռքի շօշափելի ստեղծագործութեան մէջ: Հսկայական թռչունների լայն բացւած թևերի ուժգին թափը, որոնք չորս անկիւնում կանգնած երկրից երկինք էին սլացնում երկնամասն գմբէթը, կարծես պատկերացնում էր մահկանացուների ջերմ աղօթքների բարձր թռիչքը դէպի բարձրելոյ գահը:

Երբ այդ յանդուգն կերտւածքը դիտում ենք, բնականաբար մեր մէջ հարց է ծագում. արդե՞ք մեր առաջ դրած կազմւածքը նոր մտքի ինքնուրոյն ստեղծագործութիւն է, թէ, գուցէ, ճարտարապետը ընդօրինակել է արդէն յայտնի ստեղծւած: Այդ հարցը տալիս ամենից առաջ մտաբերեցինք Եղեկիէլ մարգարէի նկարագրած գերբնական կառքը:

«Եւ նմանութիւն հաստատութեան ի վերայ դիտոյ գազանացն իբրև գտեսիլ ական վանի՝ տարածեալ ի վերայ թևոց նոցա ի վերուստ: Եւ ի ներքոյ հաստատութեանն թևք իւրեանց տարածեալ սաւառնէին ընդ միմեանս. և իւրաքանչիւր երկու երկու ծածկէին զմարմինս իւրեանց: Եւ լսէի զձայն թևոց նոցա ի սաւառնեցն իբրև զձայն ջուրց բազմաց. և իբրև զձայն Աստուծոյ սաղայի»¹⁾:

Գազանների գլխին և թևերի վրայ տարածւած էր բիւրեղանման սրանչելի գմբէթ և նոքա չորսթևեայ՝ երկերկու մարմիննե-

րին կպցրած, միւս երկուսը լայն բացած սաւառնում էին: Ձուարթնոց եկեղեցու մէջ նոյն միտքն է իրագործւած. միայն դերբնական կենդանիների փոխարէն քանդակւած է թռչունների թաղաւոր բարձրաթռիչ արծիւը: Յարմար գոյներով ներկելով նոցա մարմինները աւելի են բարձրացրել իրականութեան և կենդանութեան տպաւորութիւնը: Մանաւանդ եթէ ի նկատի առնենք այն հանգամանքը, որ այդ խոյակները աւելի մեծ են, ամրացրած էին աւելի հաստ և բարձր սիւնների վրայ, հետեւապէս միւս սիւնաղարդից բարձր էին և եկեղեցի մտնողի վրայ այնպիսի տպաւորութիւն պիտի թողնէին, թէ նոքա գմբէթն առած թռչում են վերև:

Մենք որոնեցինք, նաև դիմեցինք Պետերբուրգում բիւզանդական գեղարւեստով պարագող մի քանի մասնագէտների, արդեօք չէր գտնւիլ այդ կոմպոզիցիայի նախատիպը կամ մօտաւորական գաղափարը: Կատարեալ նմանութիւն չգտանք ոչ նկարչական և ոչ էլ ճարտարապետական արուեստում. մասնաւոր հասմեմատելու օրինակներ գտնւեցին: Կենդանակերպ խոյակներ, ինչպէս յայտնի է, շատ յարգի էին արեւելեան ճարտարապետութեան մէջ. բաւական է յիշել Խորսապատի խոյակները եզան գլուխներով և Սուլայի սիւները ձիազուլի խոյակներով: Բայց ճարտարապետութեան մէջ թռչունների խոյակներ չկարողացայ գտնել: Դրա փոխարէն մանրանկարչական և մոզաիկ արւեստի մէջ կան օրինակներ, որ ամենայն համարձակութեամբ կարելի է համեմատել մեր արծիւների հետ: Ասորական մի ձեռագիր աւետարանի մէջ, որ այժմ գտնւում է Յորդանիայ քաղաքի Լաւրենտիոսեան գրադարանում, կան եւսերիոսի կանոնները խորաններով դարդարւած: Չորս խորանների սեան խոյակները կենդանակերպեր են. մի զոյգի վրայ թռչուններ են, միւս զոյգի վրայ մարդու գլուխներ¹⁾: Այդ աւետարանը դրւած է 586 թուին: Յետոյ պատահում են խոյակներ թռչունի գլուխներից կամ ձկներից²⁾: Նաև հայերէն աւետարանների խորաններում պատահել է մեզ տեսնել խոյակներ աւետարանի չորս կենդանակերպի գլուխներով³⁾: Որով հաստատւում

1) Համեմատիր Garrucci, storia dell'arte crist. 133. 1, 2.

2) Այդպիսի օրինակներ կարելի է տեսնել Garrucci 425. 2, 455. 2, 456. 2. Համեմատիր նաեւ Д. В. Айдаловъ, Эллинистическія основны Византийскаго искусства, СПб, 1902, էջ 45.

3) Այդպէս է Յոհան Երզնկացու ծեռքով գրած աստուածաշունչ ծեռագիր աւետարանի կանոնների նկարը Տես մեր' Исторія перевода Библии на арм. языкъ, 1902, СПб. էջ 424, 422.

է, թէ կենդանիները խոյակներ գործածելու միտքը զեղարւեստի մէջ գոյութիւն ունէր:

Այնքան էլ յարմար չեն այնպիսի օրինակներ, երբ խոյակների վրայ իբրեւ զարդ դտնում ենք կենդանիների քանդակներ, որոնք փոխարինում են դասական խոյակի տերևների կամ ուրիշ օրնամենա ¹⁾:

Այդպիսի խոյակներ ամենին չկային դասական արւեստի մէջ, բայց որովհետեւ նոքա սովորական են բիւզանդական լաւագոյն ժամանակւայ զեղարւեստական յիշատակարաններում,—մի կողմ թողնելով Պարսկաստանի և Ասորեստանի արւեստը—արեւմուտքում ինչպէս նաեւ արեւելքում, ուստի պէտք է եզրակացնենք, որ Հայաստանում աշխատող ճարտարապետը օգտւել է արդէն պատրաստի ձևերով, աւելացնելով, շատ կարելի է, նաեւ իւր սեփական գիտեցածն ու ստեղծագործածը:

Թէ այդ այդպէս էր, ապացուցանւում է, երբ քննութեան առնենք միւս խոյակները իրենց խոյերով, մեղալներով և հիւսւածքներով: Նոցա համար ես ի զուր աշխատեցի գտնել միանգամայն համապատասխան նախադադափարներ, բայց կան առանձին մասերի համանմանութեան ամենաճիշտ օրինակներ—մեղալների մէջ խաչեր, հիւսւածքներ, սոցանից մէկն ու մէկի զուգաւորութիւնը ուրակի հետ. կամ կողովը պարզ արակի հետ, որոնք դարձեալ պատահում են ստորական և ռափննական յիշատակարաններում: Պրօֆ. Ստրիփիզովսկին մեր խոյակների վերաբերմամբ այն միտքն է յայտնում, որ նոքա թէոդոսեան ժամանակւայ տիպն ունին, որ փոփոխութեան ենթարկւեցին Յուստինիանի ճարտարապետների ձեռքով: Այդ փոփոխութիւնը արտայայտւեց նրանով, որ ալանֆի տերևների տեղ դրին կողովը և ուրակների տեղ՝ կենդանիներ: Իսկ ինչ վերաբերում է Զուարթնոցի խոյակներին նա կարծում է, որ նոքա շյատուկ տեղ են գրաւում Գանի որ օգտւել են հիւսւածքից, ուստի Յուստինիանի ժամանակից հին լինել չեն կարող, իսկ

1) Այսպիսի օրինակներ են Ռավեննայի եկեղեցիների խոյակները: S. Vitale, Palazzo arci Vescoville, մի անգամ էլ հանդիպում ենք վրացական մի եկեղեցու սեան վրայ (Dubois de Montpéroux, Voyage autour du Caucase, Atlas V, III pl. XVIII). Յուսիկ եպիսկոպոսն յայտնեց ինձ, որ Կարսից դէպի Էրզրում տանող ճանապարհի վրայ, քաղաքից ոչ հեռու, մի կիսաւեր եկեղեցու մէջ, կամարների վրայ ներսից կան քանդակած կենդանիների մարմիններ:

որ դրա հետ միասին պահպանել են նաև ուրբականները, իմ կարծիքով, եղբայրացնում է նա, ներկայանում են իբրև միակ օրինակ¹⁾։

Այն սակաւաթիւ օրինակները, որ համեմատութեան համար մեզ յաջողեց գտնել, սքեա են. մենք ունենք խոյակներ կողովներով. համարեա միանգամայն նման մերինի կողովին, սակայն առանց խոյերի, Ասորիքի Տուրմանից եկեղեցում²⁾ կամ թէ խոյակներ խոյերով, արանքում մեղալիոնի մէջ փորագրած խաչ, բայց առանց կողովի, Էլ-բառան եկեղեցում³⁾։ Համեմատաբար փոքր է այն նմանութիւնը, որ նկատելի է Ռավեննայի Ս. Վիտալ եկեղեցու և Զուարթնոցի խոյակների մէջ, ոչ այնչափով, ինչպէս ասորական եկեղեցուն էր։ Սոցա նոյն իսկ օրնամենտների մէջ էլ խոշոր նմանութիւն կայ։ Օրինակ, Էլ-բառանում կան կարնեզներ և նիշեր զարդարած խաղողի թփերով, ողկողներով, ճիւղերով, ինչպիսին գտնում ենք Զուարթնոցի աւերակներում։

Առ այժմ բաւականանում ենք մատնանիշ անելով այդ ակներև և խիստ մերձաւոր յարաբերութեան վրայ, որ նկատում է, նոյն իսկ մանրամասնութեան մէջ, Ներսէսի շինութեան և ասորական, մասամբ նաև Ռավեննայի եկեղեցիների մէջ, յետոյ մենք կը դառնանք այդ խնդրին, եկեղեցու ճարտարապետութեան ծագման մասին խօսելիս։

Մենք արդէն առիթ ենք ունեցել նկատելու, որ աշխատանքի ճարտարապետական կողմը, թէ ընդհանրապէս վերջրած և թէ մանրամասնութիւնները քննելիս, պարունակում են մեծ կատարելութիւններ։ Ով առիթ չի ունեցել աւերակները տեղնուտեղը դիտելու, թող ուշադրութեամբ դիտի մեր ներկայացրած բազմաթիւ նկարները։ Պատերի և սիւների քարերի կանոնաւոր և խնամքով տաշածքը, զարդերի գեղեցիկ փորւածքը, կաթուղիկոսի անուան մակազրութեան ճաշակալից ձևը, մեղալիոնների, խաչերի, խոյերի և նոցա արտաքին կողմի տերևների քանդակների կանոնաւորութիւնը, կողովի հիւսւածքի և մանաւանդ արծիւների բնականութիւնը, մանաւանդ փոքր ինչ հեռանկար տեսողութեան համար, ինչ հաշուով նոքա պատրաստւած են, այդ բոլորը միայն մի բան են ապացուցանում, որ շինութեան վրայ աշխատել են ժամանակւայ ամենալաւ ճարտարապետները։ Զօրեղ տպաւորութիւն են թողնում նաև եկեղեցու դրսի հարուստ զարդերը. նուա, ողկող, որթ և թուփ, fleur d'Elis—նղիսեան ծաղիկ—

1) Das Etschmiadziner—Evangellar, էջ 40.

2) Voguë. Syrie Centrale, pl. 136,1 (Tourmanin).

3) Voguë, pl. 47,3 (El-Barah).

կուշած պանչելի նուրբ փորածքը, դռների զարդերը, մարդիկ մուրճը ձեռին աշխատելու են, այդ բոլորը հաշած էր կենդանացնելու մեռած քարը, Աստուծոյ տունը առատութեամբ ու կենդանութեամբ լցնելու երբ յիշնք, որ եկեղեցին ներսից նկարած էր, որ մոզաիկի գոյնզգոյն խաչեր և զարդեր ծածկում էին սեղանի գլուխը և դուցէ նաև ուրիշ մասեր, որ եկեղեցում կային հարուստ անօթներ և զգեստներ¹⁾, զժուար չէ երևակայել, թէ որքան զօրեղ էր նրա թողած տպաւորութիւնը ներսից և թէ դրսից Այն ժամանակ ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է դառնում բոլոր պատմագիրների միասերան պանչացումը և բացատրում այն բուռն հետաքրքրութիւնը, որ ներկայումս էլ գրաւում է բազմաթիւ այցելուներ բոլոր դասակարգերից և ազգութիւններից:

Հնումն էլ այլ կերպ չի եղել, երբ նա բախտի սոսկալի հարածից գլորելով, կիսակործան, աւերակ էր դարձել, նրան շարունակում էին այցելել և հայ և վրացի և տաճիկ և արաբ և յոյն Սոցանից մէկը կամ միւսը, ուղիղ այնպէս, ինչպէս ներկայ ժամանակայ այցելուներն են սովոր անելու, պատերի ծեփերի վրայ գրել է իւր անունը, յիշատակ ապագայից, Աւերակ էր եկեղեցին, կործանւել էին շրջակայ բնակարանները, արմատից չորացել, աւազի տակ ծածկւել էին ներսէսի կենդանացած բուսատաններն ու այգիները, մենաւոր այցելուները գալիս գիտում էին անցած փառքի այդ փլատակները և հետանում էին ծանր խոհերի տակ: Նոքա երևի մեզ պէս հարցրել են, թէ ինչը կամ ուղբեր են եղել այդ ճարտարահիւս և փառահեղ տաճարի աւերման պատճառը և ով գիտէ ինչպիսի բացատրութիւններ են տւել: Մենք էլ փորձենք այդ անել և մեր բացատրութիւնը տալ, որովհետև ինչ որ Մխիթար Այրիվանցին և, անկասկած նրա հետեողութեամբ, Կիրակոս Գանձակեցին են հաղորդում, թէ տաճիկներն էին նրա կործանողը, շատ զժուար հաւատալի է: Ինչո՞ւ տաճիկները հայոց այնքան կանգուն և հռչակաւոր եկեղեցիները չէն պիտի թողնէին և այդ մէկը այդպէս հիմնովին կործանէին, այն էլ տասներորդ դարում, երբ Հայաստանում թուլացել էր արաբների իշխանութիւնը, երբ թուլացել էր նոցա դէպի քրիստոնեաները տածած ֆանատիկոսութիւնը, երբ Հայաստանում իշխում էին Բագրատունի թագաւորները:

1) Եկեղեցու արեւելա-հարաւային փուլը մարբելիս, կամարի փուլ մասից թափւել են ծալած. հող եւ փոշի դարձած զոյնզոյն շորերի մընացորդներ, որոնք լոյսի ազդեցութեամբ խկոյն կորցրել են իրենց զոյնը կատարեալ մոխրի կերպարանք ընդունելով:

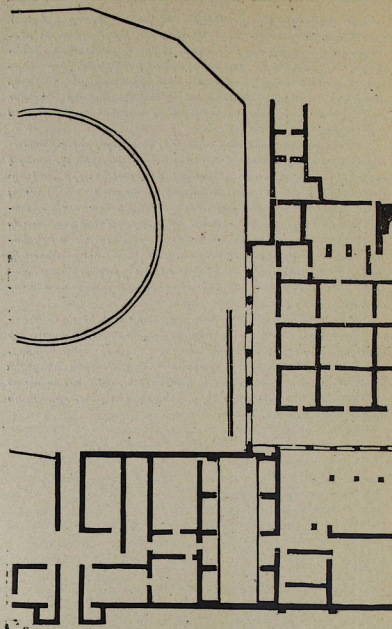
Մենք սկսեցինք կասկածել Այրիվանեցու վկայութեան վրայ, ի նկատի առնելով, որ նրանից առաջ Ասողիլը հաղորդելով եկեղեցու աւերը, տաճիկների անուն չի տալիս և, մասնաւանդ, երբ սկսեցինք ուշադրութեամբ քննել աւերակների մի շարք մանրամասնութիւններ, Մենք տեսանք, որ շինութեան բոլոր քարերը, ի բաց առած աւազակոյտի տակ ծածկւած աննշան մասի, տարել են. պատերից չափազանց աննշան բան է աղատուել այդքան մեծ շինութիւնից: Սկսեցինք ուշադրութեամբ քննել յափշտակութիւնից աղատուած բեկորները. շինութեան ներսի լաւագոյն դարձը, որ անկասկած արծիւներն և կողովածն խոյակներն էին, որ արծիւներից և ոչ մէկի վրայ մարդկային ձեռքի աւերման ոչ մի նշան չկայ: Նոքա փասուել են միմիայն իրենց սոսկալի ծանրութեամբ, մեծ թափով գետին գլորւելով: Միւս խոյակներն, իրաւ է, աւելի են փասուել, բայց ուշադրութեամբ նայելով, տեսնում ենք, որ դարձեալ բնական պատճառով վերելից ներքև գլորւելիս Դոցանից երկուսը վընասուածի ոչ մի հետք չունին. միւսների մեղալիոնների խաչը կամ կաթուղիկոսի մակագրութիւնը դարձեալ անփնաս են: Սոքա բարձր էին. աւերողների ձեռքը գուցէ չի հասել. դիտենք եկեղեցու միւս մասերը: Չորս հաստ սիւններից մէկը խաչիկ վարդապետը քանդեց, երեքի աւաղից և փլատակներից մաքրւած մասը մեր աչքի առաջ է. ոչ մէկի վրայ չկայ մուրճի, բրիչի հետք, ոչ մի քար տեղից չի հանուած, մինչև անգամ ծեփը անաղարտ է մնացել: Իսկ սեղանը իւր վրայի քարէ գգրոցով, սեղանի յետնի խաչածն աւաղանը, մարդու աւերիչ ձեռք սոցա էլ չի կպել. բաւական էր մի հարւած ջարդ ու փշուր անելու քրիստոնէական եկեղեցու շինութեան ամենանւիրական մասերը. և սակայն այդպիսի հարւածի հետք չկայ: Միակ դիտաւորեալ հարւածը, ըստ երևոյթին, հասցրած է մարդակերպ բարձրաքանդակների երեսներին, որոնք բոլորն էլ տաշւած են: Եթէ ընդունելու էլ լինինք, որ այդ թշնամաբար է կատարւած և ոչ թէ հէնց սկզբից այդպէս թողնւած, այդտեղ էլ աւեր և կործանում չի նշմարուում: Երեսը քերող թշնամին խիստ զգուշաբար է վարւել. երեսից բացի, մարդու կերպարանքը անաղարտ է, անփնաս են մազերը, միւրուքը, ձեռի գործիքները:

Այդ բոլորի հիման վրայ իրաւացի հարց է ծագում. միթէ քրիստոնէական եկեղեցին պղծողներն ու կործանողները իրենց աւերմունքի հետքերը չէին թողնիլ հէնց այնտեղ, ուր ամենից շատ է ապաստում տեսնել նոցա թշնամութեան և անհամբերողութեան արտայայտութիւնը: Ուստի ես տրամադիր եմ եկեղեցու կործանումը բնական պատճառի վերագրել, այն է Արարատեան դաշտի, ինչպէս նաև ընդհանրապէս հայկական բարձրաւանդակի վրայ խիստ

յաճախ կրկնող երկրաշարժներին: Անկասկած է, որ եկեղեցու շինութեան մէջ խոշոր թերութիւններ են եղել. պատերի, սիւնաղարդի և զմբէթի օրգանիքական կապը դժարհասկանալի են: Շինող ճարտարապետը նախազադափար չունենալով, իւր կերտուածքի մէջ հեշտութեամբ կարող էր արհեստագիտական խոշոր սխալ թող տալ: Նոյն սխալը կրկնել է Անիի ս. Գրիգոր եկեղեցու ճարտարապետը, ուստի այդ եկեղեցին էլ տաաներեքբորդ դարում կործանւեց:

Վերջապէս կործանման եղանակն էլ աւելորդ փաստ է հաստատելու մեր ենթադրութեան ճշմարտութեանը: Եկեղեցին պատուել է ուղիղ մէջտեղից և հաւասար կերպով փուխ դէպի չորս անկիւնը: Բազմաթիւ են Հայաստանի աւերակները, դարեր են սահել անցել նոցա դիտովը, մարդկանց չարութիւնը, բնութեան արհաւիրքը խոշոր հետքեր են թողել նոցա վրայ. բայց Զուարթնոցի կործանումը ստեղծել է եղել. այդպիսի հիմնայատակ փլատակներ նոյն իսկ Հայաստանի հողի վրայ արտասովոր են: Մարդկային ձեռքը անզօր կը լինէր և չէր ձեռնարկիլ այդպիսի դործի. միայն բնութեան ծածկւած ոյժն է ընդունակ մի հարւածով այդպիսի կործանումն առաջ բերելու:

Էջմիածնի միւս եկեղեցիները Զուարթնոցի հետ չեն փնասւել, այդ հազիւ թէ հակասի մեր ենթադրութեանը երկրաշարժի վերաբերմամբ: Զուարթնոցում ազդել է, բացի երկրաշարժից, նաև չինարարական խոշոր պակասութիւնը: Գագիկի եկեղեցին հնում մի անգամ ենթարկւել է կործանւելու վտանգի. ստիպւած են եղել մի քանի սիւններին կից յենարաններ դնել, որ սակայն երկար ժամանակով չի օգնել:

ՅԱՅԱԿԱԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՏԿԱՆ ՑԱՆ

Ժ.

ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՏԱՆ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.

Աթոռիկոսական բնակարանը տարածւում է եկեղեցու արեւմտեան և հարաւային կողմերում: Ինչպէս եկեղեցու, այս բնակարանի վրայ էլ մեծ խնամք է դրած դրւած. բոլոր սենեակները արքատաշ, խոշոր քարերով են շինւած և հաւանական կամարածածք էին, իսկ մի քանի սենեակներ նաև սիւնաղարդ: Սորա քարերն էլ տարւած են. յափշտակութիւնից ազատ են մնացել միայն հողի տակ ծածկած մասերը, որ ամենաբարձր տեղում հասնում է միայն մօտ մի կամ երկու մետրի կամ փոքր աւելի:

Ամբողջ շինութիւնը կառուցւած է եկեղեցու յատակի բարձրութեան վրայ. իսկ մի քանի սենեակներ արեւմտեան կողմում՝ բլուրի սկւածքում, ընկած են աւելի ցած. այդ կողմից սկսող աստիճանների մակերեսովին համահաւասար: Շինութիւնը հեռից նայելով, քառանկիւնի յատակազիծ ունի, մի կամ միւս անկիւնից ներս կամ դուրս ընկած մասով և մի նեղ երկար միջանցքով բաժանւած է երկու՝ արեւմտեան և հարաւային բնակարանների:

Ա. Արեւմտեան բնակարանները, սերտ զուգորդւած սենեակներով, միջանցքներով և դահլիճներով բռնում են քառանկիւնի մի տարածութիւն 60 մետր երկարութեամբ և 20 մետր լայնութեամբ: Այդքան տարածութեան մէջ կան երկու մեծ և փոքր սենեակ և երկու սիւնաղարդ սրահ: Սենեակների դասաւորութիւնը այսպէս է: Ամբողջ շինութիւնը ընկած է երկարութեամբ՝ հարաւ-հիւսիս, լայնութեամբ՝ արեւելք-արեւմուտք:

Ա. Սկսեմք հարաւից. այդտեղ կայ մի ընդարձակ սրահ, արեւմտեան ճակատով դարձած դէպի միաբանական խցերը, հարաւից դէպի բաց դաշտը, հեռանկարում ունենալով սքանչելի տեսարան Արարատի վրայ. իսկ նրա արեւմտեան և հիւսիսային կողմերում սենեակներ են: Այդ պատը ճակատի վրայ ունի չորս ամբողջ և երկու կիսախաբիսիւններ. սրահի ներսը, առաջի խաբիսիւնների

հանդէպ, գտնւած են երեք ուրիշ խարխսի¹⁾։ Այդ սիւնադարդ սըրահի հարաւային ճակատը այժմ ունի անտաշ քարերի մի ամենահասարակ պատ, որը ընդհանուր հոյակապ շինութեան հետ որեւէ կապ ունենալ չի կարող, պէտք է կարծել, որ այդ պատը յետոյ են շարել։ Սրահի մեռութիւնն է 16×10 մետր։

Բ. Սրահին կից կայ մի մեծ սենեակ, որի հարաւային պատը դարձեալ հասարակ քարերից է շարւած։ Այդ սենեակն հիւսիսային պատում ունի երկու դուռ. մէկով հաղորդակցում է ա սրահի հետ, միւսով մի փոքրիկ սենեակի հետ։ Այս սենեակի մէջ ուշադրութեան արժանի է այն, որ նրա արեւմտահիւսիսային անկիւնում յարմարեցրած է մի անցք՝ այդտեղից ջուր դուրս թափելու համար։

Գ. Սրահի հիւսիսային կողմում, բարակ պատով որոշւած կայ մի միջանցքանման ազատ տարածութիւն, որ հաղորդակցում է դահլիճի, սրահի, մի մեծ և անմիջապէս յիշելիք երկու փոքրիկ սենեակների հետ։

Դ. և Ե. Միջանցքի արեւմտեան կողմում են մի փոքր և մի աւելի փոքր և նեղ սենեակներ, որոնցից առաջինը՝ դ միացած է երեք դռով Գ միջանցքի, Բ և Ե սենեակների հետ։ Վերջինս ունի մի դուռ դ սենեակից և արեւմտեան պատում պատի միջից դարձեալ մի անցք ջուր դուրս թափելու համար։

Զ. Վերջիշեալ Գ միջանցքից յետոյ գալիս է մի հոյակապ դահլիճ, որը տարածւում է շինութեան ամբողջ լայնութեամբ։ Անկասկած շինութեան ամենաէական մասը այդ էր. նրա հիւսիսային և արեւմտեան պատերում հինգական կամարների ոտներ են բարձրանում, երկու զոյգը չորս պատերի անկիւններում դասաւորւած։ Կամարների յենարաններից երեքի ճակատները վերջանում էին զոյգ սիւներով, ինչպէս պարզ երևում է պահւած խարխսիներից, իսկ անկիւնները մի մի սիւնով։ Ուշադրութեան արժանի է, որ այդ յենարանները սենեակի մէջ բաւական առաջ են բերւած։ Նոցա արանքները կազմում են առանձնացած նիշեր և այդ նիշերի յատակը մի աստիճան բարձր է ընդհանուր յատակից։ Մենք գիտենք, որ ներկայումս էլ հայկական գիւղական տներում, օգաներում և դարադասներում այդպիսի սպրունիներ—բարձրութիւններ

1) Մի հատ խարխսի էլ կայ դահլիճի (Գ) եւ սրահի մէջ ընկած պատի վրայ. մի ուրիշը Բ սենեակում, աւելի խոշոր քան միւս չորսը։ Այս խարխսիները յոնիական ոճով են. հրաքիսային քարից, հասարակ տաշւածքով։ Մեզ չյաջողւեց որոշել սոցա պատկանելիութիւնը։

կան¹⁾ և հաւանական այդտեղ են հնում բազմել բարձի վրայ նըստելու արժանի մեծամեծները և իշխանները:

Դահլիճն ունի երեք դուռ. առաջինը զ միջանցքից, երկուսը հիւսիսային պատի մէջ՝ դէպի մի փոքրիկ միջանցք և դէպի զ սենեակը:

Ե—ր. երկու սենեակ զանազան մեծութեամբ, դահլիճի հիւսիսում, երկուսի ամբողջ լայնութեամբ ընկած է մի միջանցք, որը չորս դուռ ունի դէպի սենեակները, դահլիճը և դէպի հետևեալ բնակարանները: Արևելեան մեծ սենեակի անկիւնում գտնւել է մի թոնիր: Հանդիսարան դահլիճին կպած և յատուկ դռնով նրա հետ միացած սենեակի թոնիրը չէր կարող հաց թխելու համար ծառայել: Մնէք կարծում ենք դրա բացատրութիւնը կարող ենք գտնել, եթէ դիմելու լինինք հայ ժողովրդի սովորութիւններին: Ամբողջ շինութեան մէջ ոչ մի տեղ կրակ վառելու և սենեակ տաքացնելու յարմարութիւն չենք գտնում. պէտք է կարծել, որ այդ թոնիրը չինւած էր սենեակը տաքացնելու համար և նա վառելուց յետոյ կամ բաց էր մնում, կամ ժածկում էին ինչպէս ներկայ ժամանակւայ շատ հայ գիւղական տների բաւսիճերը²⁾:

Այդքանով վերջանում է կաթողիկոսական տան առաջին կարգը, որին յաջորդում են ք—ծզ սենեակներն ու միջանցքները՝ հիւսիսային մասում, որոնք բոլորն էլ ընկած են ցած, եկեղեցու ներքեի աստիճանների մակերևոյթի վրայ և որոնց դասաւորութիւնն ու կապը երևում է յատակագծի վրայ: Դրաք ունեցել են շարունակութիւն, բայց լաւ չի բացւած պեղումների ժամանակ:

Բ. Հարաւային օինութիւններն էլ են քառանկիւնանի տաքածութիւն բռնում և բաղկացած են 15 մեծ և փոքր սենեակներից, դարձեալ իրար հետ սերտ զուգորդւած: Սենեակները բաժանւած են չորս կարգի, շախմատի տախտակի ձևով դասաւորւած:

1. Ինչպէս պարզ ցոյց է տալիս յատակագիծը, դէպի կաթողիկոսարանը ընկած են ինն սենեակ: Առաջի գծի վրայ երեք սենեակ, աւելի փոքր անկիւներինը, աւելի մեծ միջինը, իւրաքանչիւր սենեակ մի մի դուռ ունի դէպի միջանցքը, իսկ միջինը, բացի այդ մի դռնով միացած է նրա յետևում գտնւած երկրորդ կարգի միջին սենեակի հետ: Այդպիսով այդ երկու մեծ սենեակները կազմել են մի բնակարան:

1) Տես Փ. Տէր-Մովսիսեանց, Հայ գիւղական տունը, Վիեննա, 4894 էջ 83 եւ նկար 29. Նոյնը գերմաներէն՝ էջ 462, Fig. 132.

2) Հայ գիւղական տունը, էջ 79—81 եւ գերմաներէն՝ էջ 460.

2. Երկրորդ կարգի փոքրիկ սենեակների դռները դուրս են գալիս մէկը դէպի հարաւ, միւսը՝ հիւսիս, դէպի եկեղեցու սրահը:

3. Նոյնը նկատելի է երրորդ կարգ սենեակների վերաբերմամբ, միայն սոցա միջի սենեակը երեք դուռ ունի՝ դէպի երկու սենեակները և դէպի չորրորդ կարգը:

4. Մինչդեռ շատ պարզ են նկարագրած ինն սենեակների թէ դասաւորութիւնը և թէ նոցա նշանակութիւնը, նոյնը չենք կարող սակ չորրորդ կարգի վերաբերմամբ: Այդտեղ արեմուտքից—արեւելք, դէպի եկեղեցին դարձած, գտնուում են չորս փոքրիկ սենեակ, որոնցից առաջի երկուսը դռներ ունին դէպի եկեղեցու բակը, իսկ երրորդի դուռը դէպի արեւելք է և բացւում էր մի ուրիշ խիստ փոքրիկ սենեակի, կամ նախագութի մէջ, որ նայում է դէպի արեւելք: Առաջի երկու սենեակը հաղորդակցում են մի մեծ շինութեան հետ, որի մէջ երեք տարբեր երկարութեամբ պատեր կան, պատերի մէջ փոքրիկ քառանկիւնի անցքեր, որոնք քոնդերի—խողովակների միջոցաւ, իբրև օդանցքի, հաղորդակցութիւն ունենին դրսի հետ, կարծես յատուկ օդանցքներ էին: Այդպիսի օդանցքներ կան թէ այդ սենեակի հարաւային և հիւսիսային պատերի մէջ և թէ վերոյիշեալ արեւելեան փոքրիկ սենեակում: Վերջապէս այդ անսովոր սենեակին կից ամենահարաւային ծայրում կայ մի սենեակ, կամ սրահ, միայն երեք կողմից պատով ծածկած և որի պատերի մէջ դարձեալ կան օդանցքներ: Արեւելեան կողմի երկու փոքրիկ սենեակը ընդհանուր քառանկիւնուց դուրս են և, ինչպէս ցոյց են տալիս ծայրի պատի փլածքները, շարունակութիւն ունենին Դոցանից մեծ սենեակի մէջ կան 7 օդանցք պատերի խողովակներով, երեք ուրիշ օդանցք մէկը սենեակի հիւսիսային և երկուսը արեւմտեան պատերի անկիւններում և մի վառարան—ընդարձակ բուխարի, կարծր քարի սալաշատակով, հարաւային և արեւմտեան պատի անկիւնում, բաւականաչափ դուրս ցցւած մասով¹⁾: Արեւմտեան օդանցքները համապատասխան օդանցքներ ունին հետեւեալ սենեակների արեւմտեան պատերի անկիւններում: Ինչպէս ցոյց է տալիս յատակագիծը, շինութեան դէպի եկեղեցին դարձած մի ճակատի վրայ պահւած են կամարների վեց խարխոխներ, նոյնչափով որքան կաթուղիկոտական սրահի կամարներն էին: Ի վերջոյ նկատենք նաև այս, որ եկեղեցու բակի և արեւելեան երեք սենեակի

1) Դժբախտաբար փայտից պատրաստել տւած կլիշէի մէջ չի քանդակւած ոչ այդ վառարանը եւ ոչ էլ զահլիճին կից սենեակի թոնիրը: Այդ թերութիւնը յատակագիծը կազմող պ. Թորոմանեանինը չէ:

մէջ ընկած է անորոշ մի փոս տարածութիւն, կամարների գծի ուղղութեամբ:

Փորձենք ընդհանուր հայեացք ձգել ամբողջ շինութեան վրայ և որոշել նորա մասերի նշանակութիւնը: Բացի Ա մասի ք—ժզ սենեակներից, միւսները ընկած են մի մակերևոյթի վրայ, սերտ կերպով իրար հետ միացած են և մի ընդհանուր յատակագծի արդիւնք են: Այդ հաստատում են ամենից առաջ բոլոր պատերի միատեսակ հաստութիւնը, միանման արուեստը, յետոյ Ա և Բ մասերի կամարների ոտները և նոցա համանմանութիւնը ըստ հեռաւորութեան, դասաւորութեան և թուի:

Մենք հաւատացած ենք, որ կաթողիկոսական տան շինութիւնը միայնակ էր և որ լոյսը ստացւում էր վերևից, այսինքն կտրից: Եկեղեցու պատերի և գմբէթի մէջ մենք հաստատեցինք երեք կարգ պատուհան, այստեղ փոքր ինչ հարցը կասկածելի է և լուսաբանութեան կարօտ: Քանի որ պատերից քիչ մաս են պահել, գուցէ դժուար է այսպէս դրական կարծիք յայտնելը, բայց երբ հաշուի առնենք Ա մասի դ, ը սենեակի և միջանցքի դասաւորութիւնը միւս սենեակները, որոնք դրսի հետ յարաբերութիւն չունին, կարծում ենք, անհիմն չի լինիլ խնդիրը ընդհանրացնել և ասել, որովհետև այդ հինգ սենեակը անհրաժեշտագէտ վերևից պէտք է լոյս ընդունէին, հաւանական միւսներն էլ նոյն ձևով էին լուսաւորւում: Ժամանակի արուեստը հաւանական այդպէս էր. այսպէս մեր յիշած միակ սենեակները ուրիշ դասաւորութիւն կոտանային: Որոշ չափով դարձեալ ենթադրական է, եթէ պնդելու լինինք, որ բոլոր սենեակները կամարածածկ էին. սակայն այդ բանին ազացոյց են գլխաւոր դահլիճի կամարների, սրահի և միւս շինութեան ճակատի և Բ մասի չորս փոքրիկ սենեակների ոտները: Թէև այս էլ պիտի ասենք, որ Ա-ի գ և ե սենեակները, Բ-ի միջի կարգի բոլոր սենեակները գուրկ լինելով կամարների ոտներից, կարող են ևզրակացնել տալ, որ գուցէ այդ սենեակները փայտածածկ էին: Թէ Ա-ի և Թէ Բ-ի առաջի երեք կարգի բոլոր սենեակները սրբատաշ քարերով սակայատակած էին, բացառութիւն կազմում է Բ-ի չորս բոլոր կարգը:

Ամբողջ շինութիւնը երկու մասի բաժանելով, մենք տրամադիր ենք Ա մասը համարել կաթողիկոսի կացարան, իսկ Բ մասը յատկացնել նրան շրջապատող եպիսկոպոսներին և վարդապետներին: Առաջին մասի մէջ մենք գտնում ենք խիստ լաւ դասաւորութեամբ մի ընդարձակ սրահ, սինազարդ, երկու կողմից բաց, որ անհրաժեշտ է չոք երկիրների համար: Ընդունելով նրա մօտի մեծ

սենեակը սեղանատուն, փոքրիկ սենեակներից մէկը կծառայէր սպասաւորներին համար, աւելի փոքրիկը լուացարան։ Ապա գալիս է հանդիսական դահլիճը, ներկայ հասկացողութեամբ՝ կից կաթինե-
ցով և ննջարանով, ընդհանուր միջանցքով միացած։ Անորոշ ենք թողնում կէս յարկով ներքեւ ընկած ք—ծղ սենեակները, երկրորդ մասի մէջ գտնուում ենք եօթ փոքր սենեակ, երեք կարգի մէջ, ա-
ռանձին մուտքերով և 2 մեծ սենեակ իրար հետ միացած։ Երրորդ կարգի միջի սենեակը ըստ յարմարութեան կարող է կողքի սե-
նեակներից մէկին կամ միւսին հետ միանալ։ Սղքա 8 կամ 7 մար-
դու կացարան էին։

Ամենադժւարին է Բ մասի վերջին՝ չորրորդ կարգի շինու-
թիւնները որոշել, արտասովոր օդանցքներով, վառարաններով և միջանկեալ պատերով։ Այդ մասը առանց սալայատակի է. այդտեղ գտնւել են կարասներ լիքը հատիկներով, գտնւել են հորեր, ու-
րեմն ամենից ընականն է կարծել, որ այդտեղ էին մթերանոցները և խոհանոցը և հասկանալի կլինի թէ Արարատեան դաշտի պէս տաք երկրում ինչի էին ծառայում օդանցքները։ Մեզ փոքր ինչ չփոթեցնում է ներսից կիսաբոլորակ շինութիւնը¹⁾։

Այս տան յատակագծից մենք կարող ենք շատ բան սովորել։ Ո՞րքան չնչին և աննշան է մեր գիտութիւնը մեր նախնիքների բը-
նակարանների մասին։ Հայկական տան կլասիք նկարագրութիւնը մինչև այժմ էլ մնում է Գաննֆոնի յիշատակութիւնը Գրիստոսից շատ դարեր առաջ, երբ հայերը ապրում էին ստորերկրեայ հիւղե-
րում, մի յարկի տակ տնային կենդանիների հետ։ Ուղիղ ինչպէս դեռևս մեր շատ և շատ գիւղերում։ Պր. Մառը փորեց մեծանուն Անի մայրաքաղաքի մի փողոցը։ Շատ այցելուներ գնացել տեսել են մայրաքաղաքի հողակոյտի տակից հրապարակ հանած այդ ան-
կիւնը. սարսափելի նեղ փողոցներ, փոքրիկ, խղճուկ սենեակներ, մէջը լիքը թոնիրներով, ծուռ, բարակ պատեր, անպէտք քարերից, առանց կրաշաղախի շինած։ Եւ ոչ մի մերձաւոր նմանութիւն

4) Իբրեւ կուրիոզ յիշենք, որ Խաչիկ վարդապետը այդ շինութիւնը յայտարարել էր Սահակ Պարթևից շինած հնագոյն եկեղեցի, վառարա-
նով եւ օդանցքներով սենեակները կրակատներ, իսկ մեծ եկեղեցին Լուսա-
ւորչի դամբարան։ Ինչ մեծ համբերողութիւն ներսէս Շինողի կողմից, որ հին մատուռը, նրա կողքի կրակատունը իրար մօտ թողնելով, անմիջապէս նոցա շարունակութեան վրայ եւ նոցա մեւով շինել էր իւր համար բնա-
կարան եւ բոլորի կողքին այն հոյակապ եկեղեցին։ Այս կուրիոզն էլ Խա-
չիկ վարդապետի յամառութեամբ պաշտպանւած մտքերիցն է եւ յա-
տուկ խնդրել է իբրեւ իւր միտք անպայման յիշատակել։

գեղեցկաչէն եկեղեցիներ, հոյակապ խնամքով դարդարւած պարիսպների և այդ ողորմելի բնակարանների մէջ, որտեղ սենեակի յատակը աւելի ցած է քան փողոցը. ուղիղ ինչպէս Քսենոֆոնի ժամանակ, Հայկական անցած կեանքի այդ կողմը մնում է գեռ ևս թանձր քօղի տակ ծածկւած:

Ներսէսի տունը, ինչպէս նրա շինած եկեղեցին, անկասկած պէտք է դասել Հայաստանում շինւած լաւագոյն տների կարգին: Մենք տեսնում ենք, որ այդ շինութեան մէջ կայ ճաշակ—ապացոյց նրա սիւնազարդ դահլիճները, հաստատուն սրբատաշ քարերի պատերը, կրաշաղախով հիււսւած: Յատակագծի մէջ կայ որոշ, խելացի բարդութիւն, միացած մեծ յարմարութիւնների հետ: Տեսանք թէ ինչպէս սիւնազարդ միջանցքներով միմեանց հետ միացած են երկու գլխաւոր բաժանմունքը, ինչպէս յարմարեցրած սենեակների հաղորդակցութիւնը և միեւնոյն ժամանակ անջատ սենեակներ և բնակարաններ կազմած, ուր մարդիկ ապրում էին առանց իրար խանգարելու:

Ամբողջ Հայաստանում մինչև այսօր էլ, որտեղ չի գործում եւրոպական կրթութեամբ ճարտարագետ, փոքր քաղաքների և աւանների լաւագոյն համարւած տները ուղղակի զանցառութեան են տալիս մաքրութեան և կլիմայի յարմարելու անհրաժեշտ պայմանները: Ներսէսի տունը այդ կողմից գերազանց է. փոքրիկ սենեակների պատերի մէջ դրնւած ջրանցքները մաքրութեան էին ծառայում, իսկ սենեակների դասաւորութիւնը հէնց առաջի հայեացքից ցոյց է տալիս, թէ նոքա ողջան նպատակայարմար էին Արարատեան դաշտի երբեմն անտանելի շոգերին—բնակարանը զով պահելու և խստաշունչ ձմրան—քամիներից պաշտպանելու:

Շինութեան ամբողջ յատակը սալայատակած էր և պիտի կարծել, որ արևելեան սովորութեամբ ծածկւած էր թանգագին գորգերով: Եթէ ճիշտ է օդանցքների մասին մեր արած ենթադրութիւնը, պէտք է ընդունել, որ յատուկ խնամք էր տարւում նաև ամբարւած մթերքների թարմ պահպանութեան համար:

Ի վերջոյ այս էլ նկատենք, որ խոհանոցի ուղղութեամբ, աւելի դէպի արևելք, հ. խաչիկը, աքսորից վերադառնալուց յետոյ, առաջ տանելով պեղումները, բացել է մի մեծ հնձան, բաւական նման այն հնձաններին, որ մինչև այժմ էլ շինում են հայ գինեւէտ գիւղերում: Այդ մասը չի մտել մեր յատակագծի մէջ:

ԺԱ.

Ա Ր Ձ Ա Ն Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր.

Ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ շինութեան քարերի մեծագոյն մասը կողոպուած է, իսկապէս բախտի շատ յաջող բերմունք պիտի համարել, որ բացի սեպածն խոշոր արձանագրութիւնից, հայերէն և յունարէն գրերով քարեր գտնւեցին՝ Դոքա մի կողմից հաստատում են մեր պատմական և ուսումնասիրութեան նախընթաց արդիւնքները, միւս կողմից կուան տալիս շինութեան վրայ աշխատող վարպետների մասին որոշ ենթադրութիւններ անելու:

ա. Սկսենք յունարէն արձանագրութիւններից: Ամենից առաջ պիտի ասենք, որ ձեմարանի բակում գտնւած խոյակների ներսէս կաթուղիկոսի անւան մակագրութիւնը՝ մեղալիններին մէջ, հարստացաւ նոր օրինակներով: Այդ մակագրութիւնն է՝ «NAPCOY»—նեռեսի—խոյակի մի կողմի վրայ, միւս կողմի վրայ կամ խաչ կամ «KAΘ[O]Δ[IK]OY»—կաթուղիկոսի, հակառակ կողմի վրայ դարձեալ խաչ: Ինչպէս առաջուց արդէն պ. Ստրիժիգովսկին արդարացի որոշել էր, մակագրութիւնները հաստատում են, այդ եկեղեցին Վերսէսի կաթուղիկոսի է՝ շինեալ: (Տախտ. X, 2, 3):

բ. Եւ, եթէ գտնւէին կասկածողներ, այդպիսիներին կարող ենք ցոյց տալ յունարէն երկրորդ արձանագրութիւն ի լոյս հանւած փլատակների տակից և որը դարձեալ յունարէն լեզուով գրում է. «NAPCHC EΠOIHCE MNHMOHEYCA[TE]», որ թարգմանւում է—Վերսէսի է շինեալ յիշեցէք: (Տախտ. XI, 7):

Նրկար քառանկիւնի քար է 0,88×0,36 մետր մեծութեամբ, չրջանակի պէս եզերած և ամենագեղեցիկ յունարէն գլխագրերով փորագրած: Մի աննշան պատուածք մի անկիւնումն է, աւելի շոշափելի վնաս վերջի ծայրում, որ պայմանական է դարձնում վերջի բառի ընթերցումը: Գարի հետ մէջտեղից մեր պատրաստած կլիշէ վրայ միացած է մի քառակուսի խաչ, որը հին արձանագրութիւն-

ների մէջ սկիզբն է գտնուում, այն էլ ոչ առանձին քարով, այլ նոյն քարի վրայ, փոքր դիրքով փորագրած¹⁾։

Համարել միայն այդքանը շինութեան վրայ եղած արձանագրութիւն, դժար է։ Նրա մէջ չկայ շինութեան տարէթիւ, և այլ մանրամասնութիւններ, որ սովորական են VII դարու եկեղեցիներում։ Հաւանական նա պատուհանի կամ դռներից մէկն ու մէկի վրայի գրութիւնն է։ Ուշագրութեան արժանի է, որ արձանագրութիւնը գրւած է անսխալ, գեղեցիկ և կանոնաւոր տառերով։ Կամ այն է, որ դրոշմ լաւ իմացել է յունարէն, կամ թէ նոյն իսկ ազգով յոյն էր։ Սերէոսի ասելով կաթուղիկոսը մեծացած էր յունական կրթութեամբ, համակրութեամբ հակւած էր դէպի բիւզանդական քաղաքակրթութիւնը և յունարէն արձանագրութիւնը միմիայն հատուածում է պատմագրի վկայութիւնը։ Հայաստանի սրտում կանգնեցրած եկեղեցու յունարէն գրութիւնը անձանօթ և անհասկանալի էին հայ ժողովրդին, հայ կաթուղիկոսը անհասկանալի լեզուն դործ է անել միայն իւր ներքին տրամադրութեան հետեւելով։

Իսկ նա մտածել է նաև հայերի համար և ունեցել է հայերէն արձանագրութիւններ։ Դոցանից երկուսը գտնւած են, մէկը պատի ժամացոյցի վրայ, միւսը միայն բեկոր է մի քանի տառերով։

զ. Ժամացոյցը մի մեծ քառակուսի սալ է, $1,26 \times 1,26$ մետր մեծութեամբ, մէջը շրջանաձև փորւած և տրամագծով երկու, վերերի և ներքի մասերի բաժանւած։ Ներքի մասում անցրած են տասներկու շառւիղներ, ծայրերին շրջանաձև փորւածներով։ որոնց հանդէպ փորագրած են ա. բ. գ մինչև ժը համարներ։ Ժամացոյցի երկրորդ վերերի կիսում գրւած է Սաղմոսի հետևեալ տունը²⁾։ (ԱՂ)ԱԽԹԵ(Ս)ՅԵՆ Ա(Ռ ՏԷ)Ր Ա(ՄԵ)Ն | ԱՅՆ ՍՈՒ(ՐԲ)³⁾ Ի (ԺԱՄ) ԸՆԴՈՒՆԵ(ԼԻ) ՈՎ եկեղեցու մօտով անցնելիս դիտէր ժամերը, այդ գեղեցիկ խօսքերը նրան կյիւնցնէին քրիստոնէի պարտքը. ամեն ժամ յիշել Աստուծոյ անունը, Եւ յունասէր կաթուղիկոսը լաւ խրատ էր տալիս իւր հօտին, նրան հասկանալի մայրենի լեզուով։ (Տախտ. XIV, 13)։

1) Այդ խալը կայ Հ. Խաչիկի լուսանկարի մէջ. իսկ այժմ արձանագրութեան քարի վրայ չկայ։ Արդե՞ք նա է յարմացրել, թէ պղծման ժամանակ միացած էր։

2) Սաղ. ԼԱ. 7. փոքր ինչ տարբեր է. «Յաղօթս կացցեն առ Տէր. ամենայն սուրբք ի ժամ ընդունելի»։

3) Ի նկատի ունեցած՝ բեկորի տարածութիւնը կարելի է նաեւ սուրբք կարդալ։

դ. Միւս արձանագրութիւնը գրւած է համանման տառերով. առաջի տողում կան ՈՍ, երկրորդում Յ տառերը, երրորդ տողում Շ, որից որեիցէ բան հասկանալ չի կարելի, այլ ծառայում են իբրեւ ապացոյց, որ յունարէն արձանագրութիւններին կից եղել են հայերէն գրւածքներ: Եթէ յունարէն գրող վարպետը հմուտ էր և քաջ գիտէր իւր արւեստը և լեզուն, բառացի նոյնը պիտի ասել նաև հայերէն արձանագրութիւն գրողի մասին:

Ե. Մարդակերպ բարձրաքանդակներից մէկի վրայ, ինչպէս յիշել է, կայ «Յոնանա» անունը: Յունարէն և այս երկու հայերէն արձանագրութեան քարերի վրայ պահւած են կարմիր ներկի և տառերի փորւածքներում՝ սպիտակ գոյնի հետքեր. ասել է դրա ներկւած էին, թէև անկասկած եկեղեցու դրսի պատի վրայ էին. ժամացոյցի տեղը հարաւային պատն է:

Այս հինգ արձանագրութիւնները հին, եկեղեցու շինութեան ժամանակից են և նոցա շնորհիւ մենք իմանում ենք հաստատապէս Շինող Ներսէս կաթողիկոսի և ոմն Յոնան վարդապետի անունը, իմանում ենք, որ շինող վարդապետներ հաւասար հմութեամբ կարողացել են փորագրել հայերէն և յունարէն լեզուներով գրութիւններ: Անցնենք ուրիշ արձանագրութիւններին:

Սոքա գրւել են եկեղեցին աւերւելուց յետոյ, առնն ազգի պատահական այցելուներից, որոնք ներկայիս սովորութեամբ պատերի ծեփերը ծածկել են իրենց անյայտ անուններով: Այդ տեսակ ծեփերով քարեր ինչիկ վարդապետը հաւաքել է և պահում է արևմտեան կամարի բեկորի տակ. մի քանի գրութիւններ հարաւային կանգուն սեան վրայ են:

Ա. Դրսի հարաւային սեան վրայ եղածները անձրևի ազդեցութիւնից մաշւում են, կոտորւում և շոտով անհետ կլինին: Դոցա լուսանկարները պահւած են:

ա. 1. «Ես Զարեն Փռտոսին|որդի Վասպորակ|նեցի զիս յաղաւթս յիշեցէկ ես մեղաւոր եմ»: (Նկար XIV, 12):

2. Սորա տակը կար յունարէն դժւար ընթեռնելի գրութիւն, որը կոտորել, եղծւել է: (Նկար XIV, 10):

3. «Յովանէս»:

4. Արաբներէն գրութիւն, որ կոտորւում է:

5. Հայերէն գրւածք, որ եղծւել, անընթեռնելի է դարձել:

բ. Երեք քառորդ սեան բեկորների վրայ:

1. «Ես շուշա»: (Նկար XII, 9):

2. «ՃՄՆ ես...»: (Նկար XII, 9):

3. Վրացերէն գրութիւն, բաւական անորոշ. պրոֆ. Մառը կարդում է. «Ես քրիստոնեայ եմ դարձածը» (Նկար XII, 9):

4. Յունարէն կամ լատիներէն «PAT»:

գ. Երեք քառորդ սեան բնկորնների վրայ:

1. «... թեամբ սրբոյ Գրի... Բարսղին վաստ քահանայ»:

2. «Եւ թողորո(ս) | իղի. որդիք.—յամամ¹) . . Նից»:

3. «Եւ Սամել մատուակ (կամ մատուակ) զծառայ սրբոյ Գրի-
գորի»:

4. «Սարգիս»:

5. «Ողոր Դաթա»:

6. «Եւ սիմեոն քահանա | սիմա քհանա սերգիս | եւ եմ ծա-
ռայ ցանգարիս (?)»:

7. «Թողորոս քահանայ կազմե...» ? 8. ՃԾ:

9. Սորա վրայ կան երկու արարներէն գրութիւն եւ, որ չը
կարդացեց, լեզուն չիմանալու պատճառով (Նկար XII, 8, բո-
վանդակում է 1—9 գրութիւնները):

դ. Մի տափակ քար է, վրան հայերէն, արարներէն և ասորե-
րէն գրութիւններ, երբեմն իրար վրայ գրւած:

1. «Որք ընթեռնոյք զտիրուկ անարժան | ծառայ սուրբ եկե-
ղեցւոյս յաղաթս յիշեցէք»:

2. «Զամբատ ծառա... | Աստուծոյ» (Նկար XIII, 11, ունի 1, 2
արձանագրութիւնը):

ե. Դարձեալ սեան կտորի վրայ կայ արարներէն գրութիւն
(Նկար XIII, 12):

Արարներէն և ասորերէն գրութիւնները Պետերբուրգում պրոֆ.
Մանն ու Բարտոլդէ կարդացին: Ասորերէնի վրայ միայն արեգա-
կի յիշատակութիւնն է որոշուում (Նկար XII, 8), արարներէնի մէկը
մէջ. «Գրեց Իլվաս, Եսիսի որդին, ալ-Վերաքի թող Աստուած
նրի (նրա մեղքերը)»: Սորա տակը «(գրեցի) Եսիսի, իլ Արտեր
թող Աստուած մեղքերին թողութիւն տայ» (Նկար XIII, 11): Երկ-
րորդը. «Մուհամմէ (թող Աստուած խնայի նորան և նորա ընտա-
նիքին) գրեցի այս 259 թուին (872—3 Ք. յետոյ), էմիր իսա...»
(Նկար XIII, 11):

Այստեղ յիշատակւած անունները կարող են պատմական որեւէ
արժէք ունենալ, բայց գրութիւնները խիստ համառօտ են և ընդհան-
րապէս անշահանակ: Մեզ չփոթեցնում են տարէթւերը և գ, 1, 8, 6, դ,
1 գրութիւնները, եթէ ընդունելու լինինք, որ «ՃԾ» (150) և «ՃԾՆ»
(155) հայոց թուական է, այն ժամանակ կստանանք 701 և 706 տարէ-
թիւ, որ յիշեալ արարական 872/3 թուականի հետ արդարացի կասկած

4) Կարող է կարդացւել նաեւ «յատատա»:

պիտի յարուցանի, թէ ինչպէս թոյլ կտային չէն և կանգուն եկեղեցում պատահական այցելուներին պատերի վրայ իրենց ուղածը խաղաղել: Միւս կողմից տեսնում ենք, որ նոյն իսկ եկեղեցու պաշտօնեաները, օրինակ Սամել ծառայ սրբոյ Գրիգորի, Սիմէոն և Սարգիս քահանայք տաճարին և Տիրուկ ծառայ սուրբ եկեղեցւոյ ամենայն հանգստութեամբ պատահական մարդկանց մօտ գրել են իրենց անունները: Մեզ չի տրոջնում է նաև ուրիշ հանգամանք և այդ գրերի ձևերն են: Մեր հասկացողութեամբ տառնումէկերորդ դարուց առաջ բոլորգիրը հայերին անծանօթ էր և յետոյ ստեղծւեց, իսկ այստեղ, ուղիղ ընդունելով յիշած տարէթւերը, գտնում ենք մի քանի գրեր բոլորգրով գրած ութերորդի սկզբում և իններորդ դարում: Այս էլ պէտք է ասեմ, որ գրութիւններ միայն մեր առաջ բերածները չեն, այլ անհամեմատ շատ են գտնւել, մանաւանդ սեղանի գլորոցի վրայ, բայց խիստ փնտրելով անընթեռնելի են:

Ռուսերէն մեր աշխատութեան մէջ տարէթւերը համարել էինք անվիճելի. լաւ մտածելով և քննելով խնդիրը, տարակուսանքի մէջ ենք ընկել, և բարւոք ենք համարում հարցը թէական թողնել: Մեր հասկացողութեամբ կանգուն շէնքերի վրայ չէին թոյլ տալ այլևայլ գրութիւններ գրելու, հակառակը ապացուցանելու համար Զուարթնոցի օրինակը բաւական չէ:

Ուշագրութեան արժանի են տառերի ձևերը. տարէթւերով գրերը անպայման աւելի հին են, օրինակ, քան XIV տարիտակի հ. 12-ի՝ Զարեհի գրութիւնը: Առաջիններում անցողական տառեր համարեա չկան, այլ հնագոյն երկաթագրեր են, թէև գեղազրութեամբ գրւած, իսկ վերջինում անցողական ժամանակի գրեր են:

ԺԲ.

ՊԵՂՄԱՐԻ ԵՐԵՒԱՆ ԵԿԱՆՔ ԱՋԱՆ ԻՐԵՐ.

1. Կաթուղիկոսական շինութեան, յատկապէս ամբարնե-
րում, գտնուել են մեծ թւով հորեր, հորած կարասներ, մեծ և փոքր,
որոնցից չորսը հանուել են անվնաս: Սոցա մէջ գտնուել են հացա-
հատիկներ, աւաղ կտրած և մի զանգւած, որ Հայր Խաչիկի մեկ-
նութեամբ ձէթ է: Այդ զանգւածը վառւում է և անուշ հոտ ունի:

Ճարտարապետ Բ. Տէր Սարգսեանը ի նկատի առնելով զան-
գւածի անուշահոտութիւնը, ենթադրեց, որ կարող է պնդացած
մարմինը մետաղի իւղ լինել: Նա մի փոքր մաս տարաւ Թիֆլիզ
անալիզի ենթարկելու և իսկապէս հետաքրքիր էր ստուգել այդ
կարծիքը:

2. Կաւեայ բազմաթիւ և բազմատեսակ ամաններ: Ապա-
կեածածկ անօթներ, որոնց նմանը մինչև հիմա էլ Պարսկաստա-
նում կան առօրեայ գործածութեան մէջ: Բ. Ապակեայ բազմա-
թիւ կտորտանք, որածայր կանթեղանման կերպաւորութեամբ:
Գ. Ձանաղան տեսակի ճրագներ: Դ. Խուճկ ծխելու փոքրիկ ա-
նօթներ, մի քանիսի վրայ կան գրութիւններ. «Ջալասլ(ղ) ապս?»: Ե.
Ձանաղան երկաթի մնացորդներ, որ իբրև կապոցներ սխաների,
կամ գուցէ իրերը կախելու են ծառայել: Զ. Խաչքարեր, զեղե-
ցիկ փորածներով:

3. Երբ պեղել են արեւալահարաւային անկիւնը, մայր սեան
բեկորի մէջ երևացել է մի բաց տարածութեան մէջ լիքը փոշիա-
ցած զգեստների մնացորդներ, կանթեղներ և անոռն անօթներ:
Այս մնացորդներն էլ, կարծում եմ, աւելորդ ապացոյց են, որ եկե-
ղեցին իսկապէս երկրաշարժից է կործանուել, այլապէս այդ զգեստ-
ները և անօթները կողոպտած կլինէին:

4. Կաթուղիկոսական տան ամենավերջի, դէպի եկեղեցին
դարձած ներքնայարկ սենեակի մէջ, Խաչիկ վարդապետը ի մի է

հաւաքել վերայիշեալ բոլոր բեկորները, հետն էլ աւելացնելով շինութեան ամենանշանաւոր քանդակներից մասերը Այդ սեննեակը այժմ ժամանակաւոր թանգարանի դեր է կատարում։ Ի միջի այլոց այդտեղ կան երկու մեծ խարխուխ Դոքա սովորական հրաբխային քարից են, տալած են ոչ այնքան մաքուր, սակայն ձեր խիստ կանոնաւոր է և ըստ ամենայնի բուն բիւզանդական Այդ խարխուխները եղել են կրակում։ հրդեհի ազդեցութեան ակնյայտնի հետքեր կան վրան։ Թէ շինութեան որ մասում են գտնւել դոքա հ. իտալիկը չէր ասում։ Նոցա բարձրութիւնն է 0,82 մետր, լայնութիւնը 1,6 մետր։

Ի վերջոյ հարկ ենք համարում նկատել, որ մեր ծրագրից դուրս համարելով գտնւած իրերի մանրամասն նկարագրութիւնը, բաւականացանք ընդհանուր նկատողութիւններով։

Թէև ոչ այնքան յարմար տեղում, աւելորդ չեմ նկատում ամբողջ շինութեան մի մասն էլ այստեղ յիշատակելու իջեցու ընդհանուր յատակագծի մասին ասել էինք, որ շինութեան խարխուխը կազմում են բլուրի հիմքից սկսած ընդարձակ աստիճանները և անուշադիր էինք թողել այն նշանաւոր չրջապարիսպը, որ չրջափակում էր եկեղեցին իւր յարակից շինութիւններով։ Այդ պարիսպը շինւած էր հասարակ անտաշ քարերով, չափազանց լայն նստւածքով և, միանգամայն համապատասխան եկեղեցու բաղմանկիւն կողմերին, ներկայացնում է կանոնաւոր չրջանի մէջ անցրած բաղմանկիւն։ Անկիւնների կամ կողմերի թիւը որոշել դեռ չենք կարող, որովհետև հ. իտալիկը այդ պարիսպը դեռ նոր է բանում, առ այժմ երևում են միայն նրա երեք անկիւնը։ Պարսպի և աստիճանների միջի չրջանաձև տարածութիւնը, մօտ 20 արշին լայնութեամբ, կազմել է եկեղեցու բակը, կամ գուցէ նրա ներսի պարտեզը։ Պարսպի միջով անցրած են քարից շինած ջրախողովակներ, իսկ բաց տարածութեան մէջ կան մի շարք հորերի հետքեր։ Հիմքից սկսւում է վեց արշին հաստութեամբ, ապա նեղանում է մինչև հինգ արշին և, մինչդեռ դրսից ամբողջովին քարից է, դեպի եկեղեցին նայող մասով հիմքից երկու արշին բարձր, շարւած է հում աղիւտից։ Ուշադրութեան արժանի են մանաւանդ անկիւնների ժանիքաւոր դուրս ցցւած մասերը։

ՄԿՁԲՆԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏԻ
ՀԱՅԵՐԻ ՄԷՋ.

Հայոց ճարտարապետութեան տեսակէտից Զուարթնոց եկեղեցու աւերակների նշանակութիւնը շատ մեծ է: Մենք տեսանք, որ չնայած քարերի յափշտակութեան, շինութեան ամբողջութիւնը կազմող ամենաէական մասերը անկորուստ են և փոքր աշխատութեամբ կարելի է շինութեան ներսը թէ դուրսը՝ մինչև դռէթը վերականգնել: Ստորև առաջ բերելիք ցուցակից կտեսնենք, որ եօթներորդ դարուց, Զուարթնոցին ժամանակով շատ մօտ, բազմաթիւ շէն և անշէն եկեղեցիներ ունենք: Բայց մինչդեռ դոցա մեծ մասի սկզբնական և ներկայ պատկերի համանմանութեան վերաբերմամբ կարող են կասկածներ ծագել, Զուարթնոցի նիւթը, թէև բեկորներով, փշուած ու ջարդւած, մեր առաջն է միանգամայն անաղաղատ, այնպէս ինչպէս շինող վարպետն է նրան պատրաստել. կեղծիք և փոփոխութիւն չկայ:

Եթէ ուշադրութեամբ դիտենք եկեղեցու յատակագիծը, ներքեի աստիճաններից սկսած, ղուգորդենք նրա հետ կաթողիկոսական տան շինութիւնները, դիտենք մէկի և միւսի պատերի, սիւնաղարդերի, բաղմաղան քանդակների կադաւրեալ համաչափութիւնն ու համերաշխութիւնը, կնկատենք զբոլի մի շարժում, ստեղծագործող մի միտք: Երբ դրա հանդէպ մտաբերենք պատմութիւնը, յիշենք, որ շինութիւնը ընդհատումներով տեսել է ոչ պակաս քան տասնուհինգ տարի, որ Հայաստանում, յատկապէս Արարատեան դաշտում, չէր մոռացւած արաբների առաջի արշաւանքից տարածւած սարսափը, որ շինարար կաթողիկոսը յտիպւած էր ապաստան և ապահովութիւն որոնել Պոլսում և իւր հայրենիքի ամբողջիւններում, շինութեան գործը ուրիշներին թողնելով, այն ժամանակ միայն պիտի դարմանալ, թէ ինչպէս է պահպանւել մեր շէշտած և հաստատած միատեսակութիւնն ու համաչափութիւնը գործի սկսւածքի և վերջաւորութեան մէջ: Հին ճարտարապետները ամենից առաջ հասարակ արհեստաւորներ էին, և միմիայն գործնական աշխատութեամբ և սեփական տաղանդով էին ընկերներից

առաջ անցնում և պատասխանատու գործեր ձեռք բերում։ Նոքա մի բարդ շինութիւն կառուցանելիս յատակադներ, ֆասադներ, կամարներ, պատերի կայունութեան և անկայունութեան հայելներ ևն., նախապէս չէին կազմում. այդպիսի աշխատութեան մեծագոյն մասը կենդրոնացած էր շինող ճարտարապետի մտքում, նա էր հրահանգում աշխատաւորներին և մշակներին։ Ուղիղ այդպէս են գործում ներկայումս էլ, եթէ շատերից օրինակ յիշելու լինինք, Ալէքսանդրապոլ և Շուշի քաղաքների հմուտ վարպետները, որոնք սակայն, դպրոցական վկայական չունենալով ձեռնեցում, յայտնի օրէնքներով կաշկանդւած և սահմանափակւած են, մեծ պատասխանատու շէնքեր կառուցանելու իրաւունքից դուրկ են և չեն կարողանում արտայայտել իրենց բնական ձիրքը։ Զուարթ-նոցի ճարտարապետը ինքնաբու քանքար էր. նրա մտքի թռիչքը ոչնչով կաշկանդւած չէր, նա արտօնւած էր և կաթուղիկոսից պատուէր ընդունած ոչ մի դժւարութեան, ոչ մի ծախքի առաջ կանգ չառնել, շտապ և փութով չվերջացնել սկսւածքը, միայն թէ չինած եկեղեցին կատարեալ լինի։

Ի նկատի առած մեր ակնարկած քաղաքական պայմաններն ու շինութեան տեղութիւնը, թէական պիտի թողնենք այն հարցը, թէ արդեօք շինութեան սկզբից մինչև վերջը նոյն ճարտարապետն է հսկել, թէ, եթէ անձինք փոփոխւել են, գուցէ փոփոխւողներին ուղղութիւն և հրահանգ տուող ինքը Շինող կաթուղիկոսն էր։ Այդ հարցը այնքան էլ կարեւոր չէ. հիմնական է հետեւել խնդիրը, առաջին՝ թէ օրտեղից են վերցրել շէնքի հիմնական ծրագիրը և երկրորդ, ովքեր են եղել գլխաւոր և երկրորդական ճարտարապետները, արդեօք հայ մարդիկ, թէ Բիւզանդիոնից կամ հարևան երկիրներից հրաւիրւած օտարազգիներ։ Այդ հարցին պատասխանելու համար ամենից առաջ կարող ենք մատնանիչ անել հայերէն և յունարէն անսխալ և միատեսակ գեղեցկութեամբ փորագրւած արձանադրութիւնների վրայ, տաճարի յատակադի առանձնայատկութիւնների վրայ, նրա դարդերի և ընդհանուր ոճի վրայ, բաղդատելով այդ ամենը բիւզանդական ոճի հետ՝ լայն մտքով առած։ Եւ եթէ դրա հետ միասին ծանօթանանք հայկական ճարտարապետութեան հետ այդ դարում, ի մի հաւաքելով այն չափազանց հարուստ նիւթի գոնէ մի մասը, որ ճշուած և հնարաւոր է, այն ժամանակ ոչ միայն բաւականաչափ մօտեցած կլինենք մեր առաջադրած խնդրի լուծմանը, այլ ընդհանրապէս կընդլայնենք մեր գիտելիքը այդ շրջանի հայկական ճարտարապետութեան արւեստի մասին։

Հայաստանը իւր աշխարհագրական դիրքի շնորհիւ մեծ դեր

է կատարել հին ազգերի պատմութեան մէջ և այժմ էլ ներկայացնում է Հափաղանց հետաքրքիր ասպարէզ հնագիտական հետախուզութիւնների տեսակէտից: Անցել են դարեր և ամենատարբեր ժողովուրդներ այդ երկրի վրայով, անհետ չեն կորել վերջինների քաղաքակրթական արտայայտութիւնների նշանները: Երկրի ամենազանազան մասերում սփռած են մեծ և փոքր բլուրներ, ամեհանահին, նախապատմական ժողովրդի գերեզմաններով, երբ մեռելներին թաղելիս նոցա զարդարում էին բրոնզեայ և ոսկեայ ամեհնալու զարդերով, զրահներով, ուլունքի շարաններով և հետները գերեզման դնում տեսակ տեսակ կաւեայ անօթներ: Ուրարտեան, Տուպիան կամ Բիայնայի բնական ժայռերի կամ ամուր որձաքարերի վրայ գրած սեպածե արձանագրութիւնները տարածւում են վանայ լճից մինչև Սևանայ լիճը, Ուրմիայի լճից մինչև Սասուն՝ Խոյ¹⁾ լեռը և հանճարեղ ուսումնականների շնորհիւ օրէցօր աւելի և աւելի բացայայտելով իրենց գաղտնիքները, պատմում են այն զօրեղ ցեղի և թագաւորների մեծագործութիւնները, որոնք հարաւում կռիւ մղելով ասորական մեծագոր աշխարհակալների դէմ, պաշտպանել են հայրենի երկիրը և միւս կողմից սփռելով դէպի հիւսիս, Նաւակ, ընկճել են այնտեղի ցարդերիւ փոքր ցեղերին, ամրոցներ, տաճարներ, դղեակեր յինել, երկրի մշակութեան համար ջրանցքներ անցրել, օրինական կարգերի գիտակցութիւն մտցրել: Հայաստանի արեւմտահարաւում ապրել է այժմ անհետ կորած հետիտական մեծ ցեղը, որ երբեմն կռի էր դուրս գալիս Եգիպտոսի թագաւորների դէմ և որի թողած հիէրոգլիֆանման արձանագրութիւններն ու այլ և այլ արձանները միայն ամենավերջի ժամանակներս են սկսել ուշադրութեան առնել, ուսումնաբարւոր ենթադրութիւններ անել:

Այս անհետ կորած, և, միմիայն մարդկային խորաթափանց մտքի ոյժով պատմական յիշատակարաններով վերակենդանացած ժողովուրդներին Հայաստան հողի վրայ յաջորդում են ուրիշ մեծ աշխարհակալ ազգեր, որոնց կեանքն ու պատմութիւնը մեզ քաջածանօթ է, որովհետև նոքա նոր են, նոցա գործերը զրի են առնել և ապրում են մինչև այժմ: Դոքա են՝ պարսիկներ, յոյներ, պարթևներ, հռովմայեցիներ, արաբներ և Միջին Ասիայի կիսա-

1) Ամենավերջի ժամանակներս է գտնւել Սասունի եկեղեցիներից մէկի որմի մէջ մի սեպածե արձանագրութիւն, որը արտանկարւած է եւ ուղարկւած Եւրոպա ի քննութիւն:

վայրենի ցեղերը Սոքա բոլորը, որոնց յաջողեւել է ոչ միայն տիրել երկրին այլ և ժամանակաւորապէս հաստատել այնտեղ, թողել են Հայաստանում իրենց քաղաքակրթութեան հետքերը: Մեր տեղեկութիւնները դոցանից իւրաքանչիւրի ընդհանուր քաղաքակրթական և մասնաւորապէս ճարտարապետական արւեստում ցոյց տւած դերի նկատմամբ խիստ ցանցառ են և ցանկալի հետախուզութեան չեն ենթարկւած: Նոյնպէս պարզաբանութեան կարօտ է, թէ ինքը հայ ժողովուրդը ինչ դեր է կատարել այդ ազգերի ներմուծող քաղաքակրթական խնդրում՝ իբրև ընդօրինակող և թէ իբրև իւրացնող: Օրինակ, մենք ունենք հայ Արշակունի թագաւորների գրամներ, յար և նման պարսիկ Արշակունիների գրամներին, կտրւած յունական փողերի հետևողութեամբ թագաւորների անւան և կոչման յունարէն գրութիւնով: Մենք գիտենք, որ Տիգրան Մեծի արքունիքում յոյն դերասանները ներկայացումներ էին տալիս և յոյն ճարտարապետներ էին հրաւիրւում շէնքեր շինելու: Իսկ Արտաւազդ Առաջինը ինքն էր յունարէն գրամներ գրում: Նախաքրիստոնէական ժամանակայ, մի կողմ թողած Ուրարտեան շրջանի ոչ այնքան լաւ ուսումնասիրւած զգեստների աւերակները, Հայաստանում գտնւած յիշելու արժանի միակ ճարտարապետական շինութիւնը, Երևանից ոչ հեռու, հին Գառնի քաղաքի տեղում պահւած այսպէս կոչւած Տրդատի, կամ նրա քոյր խորովագողտի պալատի աւերակներն են, որ իւր արտաքին քանդակներով, շինութեան ընդհանուր պատկերով ներկայացնում է հին Հռոմի ժամանակակից շինութիւնների կատարեալ ընդօրինակութիւն:

Ինչ խօսք, այս յիշատակած և ոչ մի դէպքում հայկական արւեստի արտայտութեան մասին խօսք լինել չի կարող: Դոքա բոլորը ընդօրինակութիւն են օտար գեղարւեստի, փոխ առնւած, ըստ ամենայնի ընտելալի համանմանութեամբ և ամենայն հաւանականութեամբ գլխաւոր աշխատողները հէնց իրենք օտարներն են եղել: Գոնէ մինչև այժմ մեզ յայտնի և երևան հանած փաստերի հիման վրայ, հայկական քաղաքակրթութեան ինքնուրոյն գոյութիւնը, գեղարւեստի անպարիզում, չորրորդ դարուց առաջ տանել չենք կարող, որը որոշ, շօշափելի և ամբողջական պատկեր է ընդունում միայն հինգերորդ դարում. և այնուհետև դանդաղ ընթացքով, երբեմն ընդհատելով կամ խիստ դանդաղելով, երբեմն էլ համարձակ թռիչքով ծաղկելով և գեղեցիկ պտուղներ տալով, շարունակում է մինչև տասնուհինգ, տասնութերորդ դարի ըսկիզբները: Այնուհետև սաստիկ խաւար է պատում հայ հողի վերայ, բռնի գաղթականութիւնները, տաճիկների հակաքաղաքա-

կրթական տէրութիւնը իւր անլուր բռնութիւններով ճնշում, ոչնչացնում է գեղեցկի ազատ արւեստը և հայ լաւագոյն ոյժերը օտարին ծառայելով կորցնում են ինքնուրոյնութիւն և կորչում են մայր երկրի համար, զուրկ լինելով ազատ աշխատելու հնարաւորութիւնից:

Որովհետեւ յիշած դարաշրջանում հայ, ինչպէս և ընդհանրապէս նրան հարեան միւս ազգերի մէջ չեշտուում է մտաւորական շարժման մէջ յատկապէս կրօնական կեանքը, ուստի գեղեցիկ արւեստներն էլ ծառայում են ամենից առաջ եկեղեցուն. գրականութիւնը, բանաստեղծութիւնը, երաժշտութիւնը, նկարչութիւնը, մանրանկարչութիւնը և ճարտարապետութիւնը բոլորն էլ հայերի մէջ կրօնական-եկեղեցական են թէ բովանդակութեամբ և թէ արտաքին ձևով: Դարերի ոգին այդ էր. ուրիշ պահանջներ կամ չբկային կամ շատ թոյլ էին. հայերը, ինչպէս նկատեց, բացառութիւն չէին կազմում: Չորրորդ դարու սկզբում Հայաստանում հաստատուած քրիստոնէայ եկեղեցին հայերի համար դարձաւ այն միացնող և ի մի ձուլող շաղակը, որ գաւառներով աշխարհներով, բարբառներով, ըստ մեծի մասին կիսանկախ մեծ և փոքր իշխանութիւններով բաժան-բաժան հայ ժողովրդի տարրերին ի մի ձուլեց: Ընդհանուր ազգային եկեղեցին իւր զօրեղ կազմակերպութեամբ, ժողովրդին ցաւակից և ըստ ամենայնի բարձր բարոյական եկեղեցական վարչութեամբ ազգի միացման և այդ գաղափարի ամեն կերպ ընդհանրացման խնդրում այն դերը կատարեց, ինչ որ չէր կարողացել նոյն չափով կատարել երկրի թագաւորական իշխանութիւնը: Եկեղեցու ամենաշխատող զէնքը այդ խնդրում քաղաքակրթութիւնն էր:

Հայ եկեղեցու սկզբնական կազմակերպութեան մէջ մեծ դեր են կատարել յոյներ և ասորիներ, հայերը նոցանից են փոխ վարչական ձևերը, եկեղեցու պաշտամունքի արտաքին շատ կազմակերպչական ձևերը, զգեստներ, անօթներ ¹⁾: Վերջապէս նոցանից են սովորել եկեղեցւորական արտի

4. Յայտնի է Ղ. Փարպեցու գրածը Գիւտ կաթողիկոսի մասին: Սրան պարսից արքունիքում մեղադրում էին, որ կապ ունի յունաց հետ, կաթողիկոսը չի ժխտում, այլ բացատրում է այդ կապի անհրաժեշտութիւնը. «Վասն զի զգպրութիւն զիտութեանս մերոյ եւ զիմաստ բանաւոր ուսմանց յաշխարհին Հռոմոց ուսեալ եմ. եւ են իմ անդ ծանոթ բազում եւ ուսումնակիցք, այլ եւ զկերպարան հանդերձիցս զոր ունիմք մեք՝ անքի գնեմք. վասն զի եւ ոչ յայլ աշխարհի գտանի սա ուրեք բայց անդ. հարկաւորեմք անտի դնել զայս ըստ ժամանակին պիտոյից» (Փարպեցի, Վեներտիկ, 1894. էջ 589, 590):

ղեցիներ շինելը, հետևապէս եկեղեցական ճարտարապետութիւնը Ասորիքից և Յունաստանից է մտել Հայաստան: Զուտ գրական խնդիրներում այդ փոխադարձ յարաբերութիւնները հարցերը արդէն ենթարկւած են բազմակողմանի քննութեան և մշակման. եթէ կան չլուծւած կնճիռներ, բազմաթիւ մասնագէտներ զբաղւած են նոցանով. նոյնը ամենահեռաւոր չափով ճարտարապետութեան մասին ասել չենք կարող: Իրաւ է, ճարտարապետութիւնը այն չափով չի արտայայտում ժողովրդի մտաւոր կեանքը, ինչպէս գրականութիւնը, բայց միթէ ճարտարապետութեան զարգացումը, նրա զօրեղ ու թոյլ կողմերը ուղղակի հետեանք չեն ժողովրդի զարգացմանը, այդ ժողովրդի նուրբ կամ անկիրթ ճաշակի չափը չեն ցոյց տալիս: Այդ մոլորութիւնը հետաքրքրական կլինէր, այս կամ այն շրջանի գրական շարժման հետ զուգահեռաբար ուսումնասիրել նոյն շրջանի ճարտարապետութիւնը, որով, անկասկած, ավելի կատարեալ կլինէր ժողովրդի քաղաքակրթական աստիճանի պատկերացումը: Այդպիսի աշխատանքներ մինչև օրս չեն կատարւած և առ հասարակ հայ ճարտարապետութեան մասին շատ քիչ բան է գրւած:

Մենք այսքանը գիտենք, որ ինչպէս եկեղեցու ժամասացութիւնը ժողովրդին հասկանալի կացուցանելու և քրիստոնէական վարդապետութեան ամենագլխաւոր աղբիւրը՝ Ս. Գիրքը նրա ձեռքը տալու կարիքը ստիպեցին հայ լուսագոյն մտքերին ստեղծել հայերէն այբուբեն, թարգմանել թէ Ս. Գիրք և թէ ծիսարաններ, ապա թարգմանականից գրական սեփական ստեղծագործութեան անցնել, այնպէս էլ իւրաքանչիւր քրիստոնեայ համայնք պէտք է ունենար ընդհանուր աղօթատուն: Աղօթատան յատկագիծը, յարմարեցրած ժամկարգութեան պահանջներին, պատրաստւած և արււած էր Ասորիքում և Յունաստանում, հայերին մնում էր բուարանների հետ շինութեան ձևերն էլ փոխ առնել: Քանի որ, ինչպէս նկատեցինք, մինչ այդ Հայաստանում չի հաստատուում հեթանոսական ժամանակային շինարարական ինքնուրոյն գործունէութիւն, հարկաւոր դէպքում էլ ճարտարապետներ դրսից էին հրաւիրուում, ուստի պիտի ընդունել, որ ոչ միայն ձևը, այլ նաև առաջի եկեղեցի շինողներն էլ յոյներ էին կամ ասորիներ: Այդ բանը զրականապէս հաստատում է Փաւստոսը իւր մի գեղեցիկ վկայութեամբ (Ե, դ, էջ 162): Պարսիկները Աղուանից Ուռնայր թագաւորի հետ միացած պատերազմ են գուրս գալիս հայոց և յունաց դէմ: Ուռնայրը իւր զօրագնդին պատւիրում է յոյներից աշխատել շատ գերիներ բռնել, որ տանեն զի գործ կաւագործութեան գաղափոս որմաշէնս պիտոյից մերոց քաղաքաց ապարանից

և այլոց պիտոյից՝ Հին գրական գաղափար, ժողովրդական կալածող յունական բառը աւելի է հաստատում այդ միտքը։ Ապա հայերը փոքր առ փոքր աշակերտելով նոցա մօտ, ձեռք բերին ինքնուրոյնութիւն և դարգացրին բիւզանդական, լայն մտքով առած, ճարտարապետութեան լարւեստի մի ճիւղը, որ մասնագիտական գրականութեան մէջ յայտնի է հայկական ոճ անունով։

Պեղումներ և հնագիտական հետախուզութիւններ ժամանակին շատ բան կարող են երևան հանել. այժմ ճարտարապետութեան սկզբնաւորութեան մասին պէտք է մեր ասելիքը սահմանափակենք գրականութեան մէջ պահպանւած ցանցառ տեղեկութիւններով։

Ընդհանրապէս հինգերորդ դարու պատմագիրները եկեղեցու շինութիւններ շատ քիչ են յիշատակում։ Բիւզանդը ամենից յաճախ յիշում է միայն Տարօնի Աշտիշատ քաղաքի մայր եկեղեցին, որի մասին համարեա միշտ գրում է «մայր եկեղեցեաց հայոց»¹⁾։ ապա նոյն տեղի՝ Մարգարէանոց կամ մատուռ Յովհաննու, և առաքեալների հանգիստը, կամ առաքելարանը²⁾։ Նա յիշում է նաև եկեղեցի Աղուանքի Հաբանդ գաւառի Ամարազ գիւղում³⁾, որ շինել էր Լուսաւորիչը և ուր թաղեցին նրա թոռ Գրիգորիսին⁴⁾, ապա Աղբիւնոսի եկեղեցին⁵⁾, Դարանաղեաց գաւառի Թորդան գիւղի եկեղեցին, որտեղ թաղել էին Լուսաւորիչին և նրա յաջորդներին⁶⁾, Կաթուղիկէն՝ Վաղարշապատի մայր եկեղեցին և նրա մօտի Գայրանէի և Հօրփոսմէի վկայարանները և Ագարակի եկեղեցին, որի մէջ կայծակնաւոր եղան Յուսիկի անարժան որդիքը՝ Պապ և Աթանազիէն։ Յիշում է վկայարաններ (187), Կուսանոցներ (192) եւն., սակայն դոցանից ոչ մէկի շինութեան կամ ձևի մասին ոչ մի մանրամասնութիւն չի տալիս։ Նրա մի դարձածը՝ «սիւնք եկեղեցեաց» (էջ 10), եթէ այն էլ կեանքից փոխ առած է, կարող է եղբակացնել տալ, թէ եկեղեցիք սիւններ ունէին։ Աւելին չեն տալիս Դ. Փարպեցին, որը յաճախ յիշելով Վաղարշապատի կաթուղիկէն⁷⁾, և Ագաթանգեղոսը—որը պատմելով Լուսաւորիչի

1) Փաւստոս Բիւզանդ, ՍՊՐ. 1885, էջ 7. 9. 32. 57. 44. 65 եւլն.

2) էջ 7. 52. 58. 59.

3) Սորա մասին տես Ճռաբաղ, 1859, էջ 338—342.

4) էջ 45. 5) էջ 9. 6) էջ 52.

7) Պատմագիրք Հայոց. Ա. Դ. էջ 44. 28. 29. 64. 122 եւլն. մանաւանդ 137 եւ 196 երբ խօսք կաւ կաթուղիկէի վերանորոգման մասին Վահան Մամիկոնեանի ժողովով.

հրաշալի տեսիլը և նկարագրելով տեսիլքում ցոյց տաւած յաջակագիծը եւ Ֆատաղը, աւելացնում է միայն, որ թագաւորը, թագուհին, իշխանները, արքէ և կանայք բոլորը միացած բերել են քար, վէճ, աղիւս, մայր փայտ¹⁾, ոչնչով չի բացատրում, թէ այդ հաւաքւած նիւթից ինչպիսի շինութիւն կառուցին։ Առաջի որոշ տեղեկութիւնը գտնում ենք Կորիւնի մօտ Վահան Ամատունին, նրա պատմելով, Օշականում, Մեսրոպ Մաշտոցի գերեզմանի վրայ եկեղեցի է կառուցանում, տեսքով զբանչելի, տաշած քարերով քանդակւած—տաշածոյ վիմօք քանդակելով, և ի ներքնագոյն խորանին զտրորոյն հանգիստն յօրինեալ—Այդ հանգիստը աւագ սեղանի տակ կամարակերպ ծածկոցով պահւած է մինչև այսօր, թէև եկեղեցին դժբախտաբար հնացած լինելով, 1874 թ. Գէորգ կաթողիկոսը հիմքից նորոգել է, առանց հնութեան ձեռն ազանելու։

Աւելի որոշ է գրում Սեբէոս պատմագիրը. նրա ժամանակ Կոմիտաս, Եզր, Ներսէս կաթողիկոսները, նոյն իսկ մասնաւոր անձինք, կառուցանում են Հայաստանի ամենափառահեղ տաճարները և պատմագիրը սոցա շինութիւնները համեմատելով հնորէ հետ վկայում է, որ, օրինակ, Գայիանէի և Հռիփսիմէի հին շինութիւնները զկարի ցած և մթին—կամ—խրթին և մթին էին։ Նոյն իսկ Էջմիածինը, թէև չորրորդ դարում պարսիկներից կործանւելով, նորոգւել էր Ներսէս (Փաւստոս), Սահակ (Եզնակ երէց) կաթողիկոսներից և աւելի փառահեղ Վահան Մամիկոնեանի ձեռքով (Ղ. Փարպ.), սակայն առանձին շքեղութիւն չունէր, զուրկ էր գմբէթից և ծածկւած էր փայտեայ ծածկով, ինչ որ այժմ ամենազքատ գիւղերում կարելի է տեսնել։ Հինգերորդ դարում մինչև իսկ Դուին աթոռանիստ քաղաքում եկեղեցիներ էին շինում փայտեայ ծածկով և թշնամիները երկիրն աւերելիս, հրդեհում էին եկեղեցիները։

Պատմական այս բոլոր տեղեկութիւնները միայն մի բան են ապացուցանում, որ քրիստոնէական առաջի երկու դարում հայոց նոյն իսկ նշանաւոր քաղաքներում եկեղեցիները ամենապարզ շինութիւններ էին,—մեծաւ մասամբ անտաշ քարից և փայտով ծածկւած։ Պատմութեան վկայութիւնը հաստատում են Հայաստանի մասին մինչև այժմ մեզ յայտնի հնագիտական հետախուզութիւնները։ Այդ երևոյթը կարող է միայն այսպիսի բացատրութիւն ունենալ, որ, նախ, փառայեղ տաճարներ կառուցանելու պահանջ չկար. և երկրորդ, երկրի մէջ պատրաստւած, հմուտ ճարտարագետներ

1) Ազաթանդեղոս, Թիֆլիզ, 1882, էջ 440.

չկային: Վերջապէս, որովհետեւ արուեստի այդ ճիւղը առանձնապէս զարգացած չէր հարեան երկիրներում ևս: Ուստի, երբ Հայաստանն անկախ էր և հարուստ, ունէր իւր թագաւորներն կամ հայազգի մարդպաններ, չթողեց ինչպէս աբժանի յիշատակարաններ, բաղդատելու ոչ միայն եօթից մինչև տասնեմէկերորդ դարու շինութիւնների հետ, այլ մինչև անգամ հետեւեալ դարերի եկեղեցիները և վանքերի հետ, երբ Հայաստանը կորցրել էր ամեն մի անկախութիւն և շարունակ ենթակայ էր ամենատեսակ հալածանքների և աւարառութիւնների:

Այդ դրութիւնը երկար չտևեց. զրականութեան զարգացման հետ աճեց և զարգացաւ հայերի գեղագիտական ճաշակը: Բազմաթիւ հայ երիտասարդներ ուսումնական նպատակով ճանապարհորդելով Ասորիք, Բիւզանդիոն մինչև Աղէքսանդրիա, հայ իշխանները շարունակ շփուելով Բիւզանդիոնի հետ, մինչև Իտալիա հասնելով, շատ բան էին տեսնում և սովորում և ըստ յարմարութեան աշխատում ինչ հնար է տեղափոխել հայրենի հողի վրայ: Վահան Մամիկոնեանը էջմիածնի կաթողիկէն հիմքից նորոգում է և նրա մէջ վանահայր կարգում Ղազար Փարպեցուն: Միթէ կարելի է կասկածել, որ իշխանին մղողը յունական կրթութեամբ սնուած Ղազարն էր: Երբ եօթներորդ դարու պատմագիրը մի տեսակ արհամարհանքով միթին և խրթին է կոչում Գայիանէի և Հռիփսիմէի նախկին շինութիւնները, որտեղ աղծթել էին հայ թագաւորները և մեծանուն կաթողիկոսները, այդ միայն ապացոյց է, թէ որ աստիճանի նրբացել էին ժամանակւայ հայի ճաշակը և մեծացել նրա պահանջները:

Եթէ նրկներ շատ ժողովին, գուցէ յաջողւի տալ հայ ճարտարապետութեան աւելի ամփոփ նկարագիրը, այժմ մենք կրաւականանա՞նք շօշափել միայն այն եկեղեցիները, որոնք կապ ունին մեր առաջադրած մասնակի խնդրի հետ: Աւելորդ չեմ համարում յիշատակել, որ մի քանի մասնագէտներ հայ ճարտարապետութեան, յատկապէս նրա ծաղկման շրջանների մասին այս տեսակ կարծիքներ ունին յայտնած:

Հայաստանը շատ ճանապարհորդներ են հետախուզել, բայց երկար ժամանակ ուսումնականների քննութեան նիւթ ծառայել են գլխաւորապէս Փրանսիացի Դիւրուայի և Տեքսէի հրատարակութիւնները¹⁾ և գոցա՞ տւած հնացած, ցանցառ և թերութիւններով լի

1) Dubois de Montpereux, Voyage aux tour du Caucase (1833—34), Paris, 1839—43, վեց հատոր եւ մի ատլաս. Texier,

եղեցիկութիւնների վրայ հիմնած եզրակացութիւններ են արել Եւրոպայի ականաւոր ուսումնականներ: Այդպէս, օրինակ, գերմանացի Շնազէն¹⁾ միանգամայն համաձայնելով երկու Քրանսիացիների հետ, ընդունում է, որ հայ ճարտարապետութիւնը սկիզբն է առել եօթներորդ դարում և իւր կատարեալ ծաղկման հասել է տասներորդում, Բագրատունի թագաւորների օրով: Երկար ժամանակ իշխում էր այդ կարծիքը, մինչև ուսումնագէտ Կոնդակովը առանց որեւէ հիմքի, սկսեց կասկածի ենթարկել հայոց հին եկեղեցիների թւականները և Յ. Ստրիժնիցովսկին ճարտարապետութեան ծաղկման գագաթնակէտը յայտարարեց իններորդ դարը: Աւելի նիւթեր ունենալով մեր տրամադրութեան տակ և ուշադրութեամբ քննելով մասնագէտների առարկութիւնները, կարող ենք մեր կողմից միայն այս ասել, որ չափազանց վաղաժամ է դրական կարծիքներ յայտնելը: Հռիփսիմէի շինութիւնը շատերի համար հայկական արւեստի կատարելատիպն է, ուրիշները առաջնութիւն են տալիս Անիի Մայր եկեղեցուն կամ Տիկոսին: Հողի տակից հրապարակ հանւեց Զուարթնոցը և նա բնականաբար կարծիքների մէջ պէտք է որ յեղաշրջում առաջ բերի:

description de l'Arménie, la Perse et la Mésopotamie (1839). Paris, 1842, 2 հատոր. եւ նորա Renseignements archéol. et géographique sur quelques points de l'Asie Mineur, de l'Arménie et de la Perse, sér. 2, XV, 26—38, 1841:

1) Schnaase, Geschichte der bildenden Künste III, էջ 555 եւլն. Համեմատիւր նաեւ անգղիացի Fergusson, A history of architecture, London, 1893, I էջ 472 եւլն.

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ.

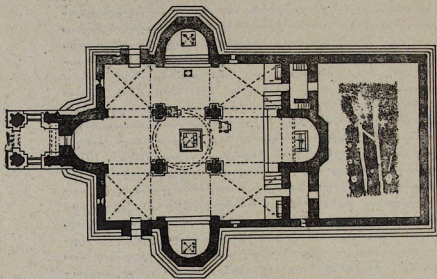
Կիրորձենք մի տեսակ ցուցակ կազմել այն եկեղեցիներին, որոնք անպայման շինւել են կամ այդ դարում, կամ աւելի շուտ, կտանք նոցա մասին մեր ունեցած պատմական և հնագիտական տեղեկութիւնների համառոտութիւնը և գլխաւորների նկարները: Զուարթնոցի շինող վարպետների մասին հարց էինք դրել. այդ հարցի պարզաբանման տեսակէտից անհրաժեշտ է լաւ ծանօթանալ ժամանակակից շինարարական գործունէութեան հետ:

1. Կարօւղիկէ Վաղարշապատի—Էջմիածինը կառուցւած է Արարատեան դաշտի վրայ, երբեմն Հայաստանի մայրաքաղաք Վաղարշապատի կենդրոնում, հիմնարկւելով Լուսաւորչից և Տրդատ Թագաւորից: Զորրորդ դարում պարսից Շապուհ Թագաւորի զօրքը կործանում է Վաղարշապատը, միջի բոլոր շինութիւններով (Փաւստոս, 146) և մի քանի տարի անց Ներսէս Մեծը հիմքից շինում է քանդւած եկեղեցիները (Փաւստոս, 157, 158): Շատ չանցած ա. Սահակը Արղւսի երէցի վանահայրութեան օրով, հարկ է տեսնում նորոգել Ներսէսի շէնքը¹⁾, իսկ Վահան Մամիկոնեանը նորից վերաշինում է հիմքից—հիմնարկեալ նորոգեաց մեծապայծառ շէնքիւթեամբ զհնացեալ գործ նախնեացն իւրոց (Ղազար, 157)— և այնտեղ վանահայր կարգում Ղազար փարպեցուն: Վահանի շինութիւնը թէև կոփածոյ քարով և հաստատուն պատերով էր, սակայն փայտեայ ծածկ ունէր և առանց զմբէթի էր: Այդ թերութիւնները եօթներորդ դարում լրացրեց Կոմիտաս կաթուղիկոսը, որը, ըստ Սեբէոսի, Վերացոյց և զփայտակերտս որոյ կաթուղիկէին, նորոգեաց և զխախտտ որմոյն, շինեաց զքարայարկն: Այնուհետև Էջմիածնի նորոգութիւնների մասին մինչև տասնութ հինգերորդ դարը, կաթուղիկոսութեան այդտեղ վերահաստատւելը:

1) Այդ տեղեկութիւնը տալիս է Սգնակ երէցը հայոց կաթուղիկոսների անւանց ցանկին նւիրւած մի փորրիկ աշխատութեան մէջ. տես. Սամուէլ երէցի Ժամանակագրութիւնը, Վաղարշապատ, 1893, էջ 267:

շատ բան չենք իմանում: Ստ. Օրբելեանի¹⁾ Ողբը կամ Անանիա Նաբեկացու Ներբողեանը²⁾ հնագիտական տեղեկութիւններով հարուստ չեն:

Ինչ որ ամենավերջին դարերումն են աւելացել, բացի զանգակատնից, եկեղեցու արևմտեան կողմում, ոչ միայն ի վնաս հրնութեան են ծառայել, այլ ցաւալի ապացոյց են «Երևարար» կաթողիկոսների ճաշակից զուրկ լինելուն: Թիչենք արեւելքից 1879 թ. յաւելեալ «Ժամագարանը», 1886 թ. եկեղեցու հին աստիճանների փոխելը, որից յետոյ շինութեան հիմքը շրջափակել են ինչ որ տգեղ և անճաշակ պատնէշով: Աւելի հին, 1682 թւին են պատկանում եկեղեցու հարաւ-հիւսիսում և աւագ սեղանի վրայ աւելացրած փոքրիկ զմբէթները: Պակաս ողբալի չէ ներսի անփառունակ վիճակը: Որքան զեղեցիկ կլինէր, եթէ եկեղեցին մնացած լիէր իւր սկզբնական վիճակում, ինչպէս Վահան Մամիկոնեանն էր հիմնարկել և Կոմիտաս կաթողիկոսը լրացրել:

1) Ողբ ի ս. Կաթողիկէն. Թիֆլիս. 1883:

2) Ներբողեան ի ս. Կաթողիկէ եկեղեցի. Ճուրաղ, 1884. Թիւ

Իսկ այդ ձևը, մեծ հիմք ունինք այսպէս երևակայելու. խա-
չաձև յատակագիծ, արևելքից արևմուտք աւելի երկար ձգւած,
քան հարաւ-հիւսիս, նման Հռիփսիմէին: Խաչի թևերը կազմել են
քառանկիւնի տարածութիւնից դուրս ընկած կիսաբոլորակները,
ասպիս կոչւած, որոնցից արևելեանը դրսից աւելի քիչ է երևա-
ցել, որովհետև խորանների պատերը ծածկել են նրա մասերը: Ար-
դեօք Վահանի օրով եղել են միջի հաստ սիւները, թէ Կոմիտասն
է քարեայ կտրի պատճառով աւելացրել, դժար է ասել: Դրսից
պատերի ֆասսադները աչքի ընկնող զանազանութիւն չեն ունե-
ցել: Միայն խարսխի մօտ գտնւել են դուրս ցցւած երեք աստի-
ճանները և վերևի անկիւնում եղբրւած էր միատեսակ պարզ կար-
նեղով: Ամեն մի պատի մէջ բացւած էին երեքական պատուհան՝
մի տեսակ պատկերասցումն Երրորդութեան դադափարի: Մայր
գմբէթը հին լինել չի կարող. և թիւերորդ դարում այդքան բարձր
թմբուկով և սրածայր վեղարով գմբէթներ չէին շինում: Նրա ըս-
կըլնական ձևը պէտք է մօտաւորապէս Հռիփսիմէի գմբէթի պէս
երևակայենք:

Այսքան համառօտ անցնելով Հայոց Մայր եկեղեցու նկարա-
գրութիւնը, հետաքրքրւողներին կարող ենք մատնանիչ անել էջ-
միածնի մասին եղած բազմաթիւ համառօտ և ընդարձակ նկարա-
գրութիւններից Շահնաթուհեանի, Ալիշանի, Գրիմի և մանաւանդ
Լինչի աշխատութիւնների վրայ ¹⁾:

Մեզ յաջողեց ձեռք բերել պ. Թումանեանի մի խիստ յաջող
լուսանկարը, որից և կլիչէ պատրաստել տւինք ²⁾: (Տես տախ-
տակ XV):

Ս. Հռիփսիմի եկեղեցին հիմնարկել է դարձեալ Գրիգոր Լու-
սաւորիչը Վաղարշապատ քաղաքի հիւսիս-արևելեան կողմում (Ա-
գաթանդեղոս 441), Կոյսի և նորա երեսուն երեք ընկերուհիների
նահատակութեան տեղում: Գտնւելով էջմիածնի տաճարի համե-
մատութեամբ արևելահիւսիսում, մօտ վերստ ու կէս հեռաւորու-
թեամբ, իւր դարերը գոյութեան ընթացքում ըստ ամենայնի վի-
ճակակից է եղել Մայր տաճարին: Նրան էլ չորրորդ դարում քան-
դել են պարսիկները և նորոգել է Մեծն Ներսէսը և ապա սուրբ
Սահակը: Սակայն նշնակ երէցի վկայութեամբ Սահակը այս և

1) Ստորագրութիւն Կաթողիկէ էջմիածնի, 1842. Ա. էջ 44—233.
Այրարատ. 209—229. Византийскія древности էջ 42 եւ I, II, III
նկարներ, Armenia, I, էջ 228—344.

2) Պ. Թումանեանը պատրաստել է բազմաթիւ նկարներ եւ մտա-
ղիք է էջմիածնի յատուկ արժօմ հրատարակել:

Գայիանէի շէնքերը աւելի հիմնաւոր է շինել, քան կաթողիկէն։ Նա տեղից հանել է Գայիանէի, Հռիփսիմէի և միւս կոյսերի լուսաւորչի ձեռքով ամփոփած նշխարները—«և շինեաց զվկայարանն վիմատաշ, կոփածոյ քարամբը»։ Ինչպէս քանիցս յիշեցինք, սուրբ Սահակի շինած վկայարանները եօթներորդ դարում կոմիտաս կաթողիկոսին դուր չեն եկել, որովհետեւ ցած և մթին էին և նա պարտից Ապրուէզ-Պոսրով Թագաւորի օրով, 618 թւին շինեց այն գեղեցիկ տաճարը, որ արդարացի կերպով ամեն մի այցելուի ուշադրութիւնն է գրաւում։ Մեր յիշած օտարազգի մասնագէտներից ուսու Ն. Պ. Կոնդակովը հնագիտական տեսակէտով, ընդդէմ պատմական փաստերի և եւրոպացի մասնագէտների կարծիքի, փորձում է մերժել եկեղեցու հնութիւնը¹⁾։ Կոնդակովը տեղեակ չէր որ շինութեան վրայ կան կոմիտաս կաթողիկոսի երկու արձանագրութիւնները, մէկը արեւմտեան պատի տակ դրսի ճակատի վրայ, զխաւոր դռան վերեւ, քաջածանօթ Շահխաթունեանցի, Ալիշանի և ուրիշ հրատարակութիւններից, միւսը արեւելեան պատի վրայ. ներսի կողմից, սեղանի կիսաբոլորակ պատի մէջտեղում։ Վերջի արձանագրութիւնը նախկին նորոգողները կրածեփի տակ ծածկել էին և նորից բացւեց 1898 թւի վերանորոգութեան ժամանակ։

Առաջի արձանագրութիւնն է. «Եւ Կոմիտաս եկեղեցապանս սրբոյ Հռիփսիմի կոչեցայ յարող սրբոյն Գրիգորի շինեցի զսանաւ սրբոց վկայիցն Բրիստոսի»²⁾։

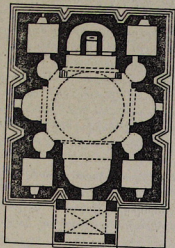
Երկրորդն է. «Քրիստոս Աստուած | յիշեալ զԿոմիտաս | շինող սրբոյ Հռիփսիմի»³⁾։ Եկեղեցին թեթեւ նորոգութիւնների է ենթարկւել 1653 թ. Փիլիպպոս կաթողիկոսի ձեռքով. 1898 թ. ներկայ Մկրտիչ Ա. կաթողիկոսի օրով, իսկ 1790 թւին Ղուկաս կաթողիկոսը արեւմտեան կողմից աւելացրել է դանգակատունը, որ միմիայն եկեղեցու տգեղութեանն է ծառայում։

1) *Sto Russkija drevnosti*, IV, էջ 36—57 եւ *Древняя архитектура Грузинъ* էջ 7. պ. Կոնդակովը գրում է. «Հռիփսիմէի եկեղեցին չի կարող պատկանել այնպիսի հին ժամանակի. ինչպէս գրում է Դիւբուան». իսկ Դիւբուան պատմութեան վրայ հիմնւած նրան վերադրել է եօթներորդ դարուն։

2) Շահխաթունեան. Ա. 264. Այրարատ 258. Երկուսի մէջ էլ կան աննշան թերութիւններ. որ սրբազրուել է Արարատ Թերթի մէջ 1898. էջ 442.

3) Արարատ, 1898. էջ 444.

Պատմագիրներին միաձայն վկայութիւնը՝ Սեբէոս, Յովհաննէս կաթուղիկոս, Ասողիկ, Վարդան եղն., կրկնակի արձանագրութիւնները, շինութեան ոճի հնութիւնը, որ միաձայն ընդունւում է եւրոպացի մասնագէտներէց, միանգամայն անզօր են կացուցանում շինութեան հնութեան դէմ յարուցած ամեն մի կասկած:

Հռիփսիմէի շէնքը ընդունւում է հայկական ճարտարապետութեան տիպիքական արտայայտութիւն, որովհետեւ նա զաղափար է ծառայել Հայաստանի և Վրաստանի մի շարք նշանաւոր եկեղեցիներին համար: Նրա առանձնայատկութիւնները կայանում են հետեւեալում. եկեղեցին զբախ կողմից ներկայացնում է փոքր ինչ արեւմուտքից արեւելք երկարացրած քառանկիւնի, ուղիղ, տափակ պատերով, համարեա թէ զուրկ է որեւէ զարդից, եթէ ներքեի աստիճանները և վերեի բարակ պսակները չհաշւենք: Բայց այդ թւացող միատեսակութիւնը ամենագեղեցիկ կերպով ձեւաւորւած է, նախ զոյգ զոյգ, ամեն մի պատի մէջ, ներս ընկած խոռոչներով-նիշերով, որոնք պատի մէջ մի տեսակ եռանկիւնիներ են կազմում, վերեի մասում աղեղնաձև վերջաւորութեամբ և, երկրորդ, ամեն մի կողմի պատը մէջտեղից աւելի է բարձրանում, և վերջանում սրածայր անկիւնով թեք կտուրով, հակառակ

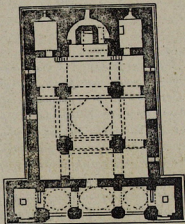
կողմից ևս դարձեալ թեք կտուրներով է բաժանւած միջի բարձրացող անկիւնաւոր պատը։ Այդպիսով, առանց որևէ զարդի, միմիայն ուղիղ կամ թեք գծերի խաղերով, ստացւում է ճարտարապետական ամենալաւ կերտւածքի զօրեղ տպաւորութիւն։ Եթէ ի նկատի առնենք նաև այն հանգամանքը, որ նիշերի ներս ընկած մասերը եկեղեցու զմբէթի յենարան սիւներն են փոխարինում, որ դրանով պատից սիւն ներս առնելով, հնար է գտնւել պատը անշնորհ և ապարդիւն կերպով չհաստացնել, լիովի կմբռնենք թէ որքան առողջամիտ և բնական գեղեցիկ ճաշակով օժտւած մարդիկ էին այդ շինութիւնը ստեղծագործող ճարտարապետները։

Մեզ հեռուն կտանէր, եթէ փորձէինք ցոյց տալ, թէ ինչպէս ժամանակի ընթացքում այդ սկզբնական միտքը հայ եկեղեցիների շէնքերում փոփոխւել և զանազան ձևակերպութիւնների է ենթարկւել։ Բաւականանա՞նք յիշելու, որ այդ եկեղեցու նմանութեամբ Հայաստանում բազմաթիւ եկեղեցիներ են շինւել։

Էջմիածնի պէս մեծ է Հոփսիմէի մասին եղած գրականութիւնը, դարձեալ գլխաւորները նոքա են, որ յիշատակեցինք առաջինի վերաբերմամբ ¹⁾։

Մենք տալիս ենք նրա նկարը, օգտւելով Վահան Խրիմեանի լուսանկարից (Տես տախտակ հ. XVI)։

3. Գայիանէի եկեղեցին ընկած է Էջմիածնից հարաւ, կէս վերստ հեռու։ Նրա հիմնարկողը դարձեալ Լուսաւորիչն էր, նորո-

1) Schnaase, յ. տեղում. III, էջ 528—529. Lynch, I էջ 269. 270, Грнхмъ, քարտէզ III, Ալիսան, 256—244. Շանխարուհեան, Ա. 256—275։

գողները Մեծն Ներսէս և ս. Սահակ, իսկ ներկայ շինութիւնը, չը հաշւած 1688 թւին եղիադար կաթողիկոսի շինած գաւիթը, կամ ժամատունը, ծագում է 630 թւից, հարկաւ ոչ առանց կարկատաններն Օրբինակի համար գիտենք, որ 1652 թւին ֆիլիպպոս կաթողիկոսն է շինել եկեղեցու խոնարհած զմբէթը և ամբողջ տանկըը:

Նրա յատակագիծը ներկայացնում է բիւզանդական բաղիլիկ կոչւած ձեւը, երկար քառանկիւնի, ուղիղ պատերով, արեւելեան կողմում ապսիսը, կամ կիսաբոլորակ խորութիւնը, սեղանի համար Գմբէթը բարձրանում է ուղիղ կենդրոնում, քառակուսի տարածութեամբ չորս անկիւններում բարձրացող չորս հաստ սիւների վրայ: Այս եկեղեցին էլ միշտ յիշատակւում է էջմիածնի և Հոփիսիմէի հետ, հետեապէս գրական աղբիւրները նոյնն են ¹⁾:

Սորա նկարը մենք տալիս ենք, օգտւելով մի ոչ այնքան յաջող լուսանկարից (Տես տախտակ XVII):

Ռուսերէն աշխատութեան մէջ այս երեք եկեղեցիների նկարները չէինք տւել, ի նկատի ունենալով աշխատանքի մասնագիտական բնաւորութիւնը, իսկ իւրաքանչիւր մասնագէտի համար դժար չէր գրական ցուցմունքով գտնել իւր ցանկացածը: Հարցը բնականաբար փոխւում է, երբ ի նկատի է առնւել հայերի աւելի մեծ ընթերցողների շրջան:

4. Ասեիւսի կամ Հայաստանի «Մայր» եկեղեցին Մշոյ դաշտում, նախկին Աշտիշատ քաղաքում, այժմ Տէրբը գիւղ, Լուսաւորչի շինած ամենաառաջին եկեղեցին էր՝ ընդ անդ զհիմունս եկեղեցւոյն և ուղղեաց սեղան փառաց Գրիստոսի Զի նախ անդ արար սկիզբն ժիւելոյ եկեղեցեաց, և ուղղել սեղան յանուն սուրբ Երրորդութեանն» (Ագաթ. 472): Իբրև նախահիմն եկեղեցի Փաւստոսը յիշելիս, միշտ գործ է դնում «Մայր եկեղեցեացն Հայոց» դարձւածը: Այդ հանգամանքը, միացած Աթանագինէ հայրապետի և Յովհաննու Մկրտչի նշխարների նոյն տեղում ամփոփման հետ, պատճառ է եղել, որ այդ եկեղեցին ամենահին ժամանակներից հայ ժողովրդի ամենամեծ ուխտատեղին է եղել: Սակայն որչափ այդ մեծ սրբավայրի զլիսով անցածները դարերի ընթացքում, թէ նա ինչ վերաշինութիւնների և վերանորոգութիւնների է ենթարկւել, դժւարանում ենք: Պատրաստի աշխատանք ձեռքի տակ

¹⁾ ГРИММЪ, քարտ. VI, 2. Lynch, 270. 274. Ալիւան, 244—244. Շահխարունեան, Ա. 275—280:

շունէիքը, առանձին ուսումնասիրութիւն կատարելը մեզ հետուն կտանէր¹⁾։

Լուսաւորիչը շինել է և ուրիշ եկեղեցիներ—վերև մենք յիշատակեցինք Ամարասի վանքը, որը հիմնովին վերաշինել է անցեալ դարու ութսունական թւականներում, շատ պատմագիրներ միայն ընդհանուր խօսքերով են յիշում Նոյնպէս անորոշ և ընդհանուր առմամբ են յիշատակած Ներսէս Մեծի շինւածները չորրորդ դարում։

5. Ս. Մեսրոպի եկեղեցին Օսական գիւղում, Վահան Ամատունին շինեց յատկապէս սրբի նշխարները նրա մէջ ամփոփելու համար։ Այդ առաջի եկեղեցին է, որի մասին հաստատապէս լսում ենք, որ հէնց սկզբից սրբատաշ քարով է շինել (Կորիւն, 46)։ Այժմ նրա տեղը բարձրանում է 1879 թ. Գէորգ կաթուղիկոսի կանգնեցրած շինութիւնը և միայն պիտի ցաւել, որ նորը շինելուց առաջ հնի յատակագիծը և այլ մանրամասնութիւններ չեն պահպանել։ Մեզ մօտ կայ այժմ հին աւերակի ջրաներկ մի էսկիզ, որ 1868 թ. Հոկտ. 11 նկարել է Խ. Յուսիկեանը, և 1903 թ. մեր Նոր-Նախիջևանում գտնւած ժամանակ, մի շարք ուրիշ եկեղեցիների էսկիզների և յատակագիծերի հետ մեզ տւեց ի պահանջել հարկին օգտւելու։ Նկարից զժախտաբար շատ բան հասկանալ չի կարելի։ Նրա վրայ կան միայն պատերը, առանց կտուրի, հարւից երկու պատուհանով։ Իսկ արեւելեան ծայրում բարձրանում է աշտարականման մի շինութիւն, միջից երկու մասի պատուած։ Պատի շարւածքը այնքան էլ կանոնաւոր չէ եղել, այն էլ ոչ խոշոր այլ մանր քարերով շարւած։

6. Դուիճի ա. Դրիգօր եկեղեցին ըստ վկայութեան Թովմայ Արծրունու շինել է Վարդան երկրորդ Մամիկոնեանը²⁾ քանդակով հին կրակատունը և զործածելով նրա քարերը։—«Քանդեն, աւերեն զմեհեանն և յատակեալ զտեղին, շինեն նորին քարամբջ զմեծ եկեղեցին զսուրբ Գրիգորն ի Բլուր տեղւոյն և փոխեն անդ զկա-

1) Հ. Ս. Էֆրիկեան, Բնաշխարհի մէջ Ասեիբաթի նկարագրում հաղորդում է, որ Է. դարու կիսում Մահմեդի քեռորդի Արղոււահիմը կործանել է այդ եկեղեցին. յետոյ Մամիկոնեանները վերաշինել են. բայց կրկին անգամ կործանել է Լէնկէմուքը։ Աւերակներն ունին 58×54 ոտք մեծութիւն։ 8 ոտ հաստ պատերով։

2) Թովման այս դէպքում իսկապէս շփոթել է առաջին եւ երկրորդ Վարդաններին։

Թուղիկոսն Հայոց զԳիւտա... 1) Այդ ազատամբութիւնը տեղի է ունեցել 571 թւականին 2)։ Սակայն պարսիկները նորից տիրեցին Հայաստանին և պատերազմի մէջ մտան յոյների հետ, որոնց հովանաւորութեան էին դիմել հայերը։ Հայ և յոյն միացեալ զօրքը պաշարեց Դուին քաղաքը, յաղթեց և առաւ քաղաքը, բայց հայերը փոխանակ ուրախանալու տրտմութեան մէջ ընկան։ Շէր զեկեղեցի սրբոյն Գրիգորի, որ շինեալ էր մերձ ի քաղաքն, էին արաքեալ համբարանոցս պարսիկքն, հարին հուր և այրեցին 3)։ Եկեղեցին այդպէս աւերակ վիճակում մնաց նաև երկիրը խաղաղութուց յետոյ, որովհետև պարսիկները արգելք էին դառնում նրա վերաշինութեանը։ Մինչև անգամ երբ Սմբատ Վերկան մարզպանը Աբրահամ կաթողիկոսի օրով պարսից թագաւորից հրաման ստացաւ եկեղեցին վերաշինելու, պարսիկ բերդակալը խանդաբուծ էր առարկելով։ Եկարի մերձ է առ բերդն և վնասակար առ թշնամին 4)։ Առ այդ թագաւորը այսպիսի վճիռ է տալիս. «Բերդն քակեցի և եկեղեցին անդրէն ի նմին տեղւոյն շինեցի 5)։ Եկեղեցին վերաշինում են հիմքից, քարաշէն—«Ժողովեաց ճարտարագետս բարի» 6)։ Եւ կարողանում են վերջացնել միայն Կոմիտաս կաթողիկոսի օրով 7)։ Այդ եկեղեցին մօտաւորապէս Զուարթնոցի չափ տնոգութիւն ունեցաւ և կործանւեց նոյնպիսի պատճառով։ Իններորդ դարու վերջում, երբ կաթողիկոս էր Գէորգ Երկրորդը, սաստիկ երկրաշարժը հիմնայատակ տապալեց այն շինութիւնը, որի վրայ աշխատել էին հայազգի ամենահռչակեալ մարզպանը և երկու կաթողիկոս 8)։ Իշխանանիստ քաղաքի և հայոց կաթողիկոսարանի եկեղեցին երկի Հայաստանի անդրանիկ փառալեղ շինութիւնն էր և ամենայն հաւանականութեամբ մի օր եթէ կատարեն պեղումներ՝ գեղեցիկ արդիւնք կտան։

7. Տեկօրի եկեղեցին գտնւում է Կարսի նահանգում և Հայաստանում պահւած հնագոյն, եթէ ոչ ամենահին շինութիւնների կարգին է պատկանում։ Առաջին անգամ այդ եկեղեցու նկարագրութիւնն ու նկարը տւել է Տեքսիէն 9), բայց անկարող լինելով

1) Թովմա Արծրունի. էջ 78, 79.

2) Տես Չամչեան, Բ. 284 եւ լն.

3) Սեբէոս, Գ. 42. Ա.

4) Սեբէոս, Գ. 41. Ժէ.

5) Սեբէոս, Ա. 41. ԻԳ. «Առ սովաւ (Կոմիտասիւ) կատարի շինւած եկեղեցւոյն սրբոյն Գրիգորի».

6) Թովմա Արծրունի. Գ. 41. 22. էջ 251.

7) Description de l'Arménie etc. I, էջ 420 եւ հետ.

արձանագրութիւնները կարդալու, դժարացել է շինութեան ճիշտ ժամանակը որոշելու: Ամենահին թւականը, որ նա կարողացել էր գտնել իւր հայ թարգմանի օգնութեամբ 1243-ն էր: Սակայն յետոյ Տեքսիէն քննելով շինութեան ճարտարապետական առանձնայատկութիւնները, նրա ծագումը աւելի կանուխ է համարել, ինն, մինչև անգամ եօթներորդ դար տանելով¹⁾: Դրա փոխարէն հ. Ալիշանին յաջողել է ձեռք բերել շինութեան բազմաթիւ արձանագրութիւնները, ի լոյս ածել իւր Շիրակ և Այրարատ գործերում²⁾ և դոցա մէջ հիմնարկութեան արձանագրութիւնը: Ալիշանի աշխատութիւնները եւրոպացի մասնագէտներին դիւրամատչելի չլինելով, դժբախտաբար անձանօթ են մնացել և սղբա շարունակում են օգտւել միայն հին նիւթով: Այդպէս անգղիացի Ֆիրդուսոնը ևս իւր հռչակաւոր «Ճարտարապետութեան պատմութիւն» գրքի մէջ կանգ առնելով Տեկորի եկեղեցու վրայ, միմիայն հնագիտական հիմունքներով եկեղեցին համարում է եօթներորդ դարու շէնք և դրան է յայտարարում հայ ճարտարապետական ոճի տիպէքական արտայայտիչը³⁾: Ալիշանի մօտ հրատարակած թւականներով արձանագրութիւնները պատկանում են 971—1042 թւերին, իսկ շինութեան արձանագրութիւնը անթւական է:

«Ուրանայ եւ Հոռո... եպիսկոպոսի եւ Տ. յոնի Տեկորոյ վանաց երիցու եւ Մանանայ հազարապետի ճիւղնարկեցաւ թղիս ի ձեռն Յոհանու հայոց կաթողիկոսի եւ Յոհանու Արարունեաց յիւ բարեխաւսութիւն եւ բոլոր ազգիս եւ ամուսնի եւ որդեկաց եւ սիրելեաց եւ սրբոյ Սարգսի. Սանակ Կամսարական շինեաց զայս վկայաբան»⁴⁾:

Ալիշանն ընդունում է, որ Սահակը Ներսէս և Հրահատ Կամսարականների, Վահան Մամիկոնեանի քաջ ընկերակիցների երէց եղբայրն է և Յոհան կաթողիկոսը Մանդակունին է, հետեւապէս շինութիւնը պատկանում է հինգերորդ դարու վերջին: Նա կարծում է, որ Մանանի փոխարէն Վահան (այսինքն Վահան Մամիկոնեան) պիտի կարդալ Գալուստ Տէր Մկրտչեանը Սահակի անւան վերաբերմամբ համաձայն է հ. Ալիշանի մեկնութեան հետ, միայն սխալ է համարում Վահան և Մանան անունների նոյնացումը, որովհետեւ Վահանը Հայաստանի հազարապետ չի եղել: Դրա փոխարէն Վա-

1) Architecture Byzantine, էջ 474.

2) Շիրակ. էջ 426, 451—453 եւ Այրարատ. 428.

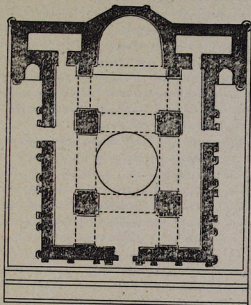
3) A history of Architecture, I, 466—468.

4) Շիրակ 452.

հանի ապստամբութեան ժամանակ Հայաստանում մարզպան էր պարսիկ Վեհնամը և ապստամբութիւնից առաջ ընակւում էր Շիրակում, ուրիմն Տեկորի մօտ Ահա այդ Վեհնամը կարող է Մանան անւան տակ թաղնւած լինել¹⁾։

Ինչպէս և Ալիշանն ու Տէր Մկրտչեանը, մենք էլ այն կարծիքի ենք, որ այդքան խիստ կարեոր արձանագրութիւնը—որ ճշտուելու դէպքում մեր ձեռքը հասած ամենահին հայ գրերը կլինին, անհրաժեշտ է անպատճառ լուսանկարով հրատարակել։

Եկեղեցու յատակագիծը, որ և Ալիշանը տպել է Այրարատի մէջ (128) և եկեղեցու մի քանի տեսարանների հետ նաև Շիրա-

1) Գ. Տէր Մկրտչեան. Անանիա Շիրակացի. Յաղագս հարցման եւ լուծման. Յառաջ. էջ 46. 47 ծանօթ. Վեհնամի մասին տես Ղ. Փարպեցի. 118. 164. որի անւան ձեւը նոր հրատարակիչները մի անգամ Վեհվեհամ են կարդում, միւս անգամ Վեհ-վեհամ, առանց որեւէ բացատրութեան։

կում, ներկայացնում է երկար քառանկիւնի բազիլիկ ձևը, արեւելահան դուռն ընկած կիսաբոլոր մասով: Բացի այդ եկեղեցու երկու աւանդատները կամ խորանները, հարաւ և հիւսիս պատից դուռն են ցցւած և միացնում են եկեղեցին երեք կողմից շրջափակող գալերիայի հետ, ուղիղ այնպէս, ինչպէս Օձունի եկեղեցին է: Միջում բարձրանում են չորս չափազանց հաստ սիւներ:

Մենք տալիս ենք եկեղեցու նկարը, օգտւելով հ. Գարրիէլ Նահապետեանի լուսանկարից ¹⁾: (Տես տախտակ XXIII):

8. Բագաբանի եկեղեցին, որին տեղացի բնակիչները անւանում են Թէղորոսի եկեղեցի՝ զտնւում է Ախուրեան կամ Արփաշայ գետի աջ ափին, Արաքսի խառնարանից մօտ երկու ժամ հեռավորութեան վրայ ²⁾: Դորա վրայի գլխաւոր արձանագրութիւնը առաջին անգամ հրատարակեց պրոֆ. Մառը: Արձանագրութիւնը գոտիի պէս շրջափակում է եկեղեցու վերեւի մասը, երբեմն մի, երբեմն երկու տողով: Թէև արձանագրութիւնը վնասւած է, բայց պահւած է թւականը, եկեղեցին հիմնել է Բուդը, Արովեղեանի մեծ իշխանը, որը չվերջացրած մեռնում է, իսկ նրա կին Աննան գլուխ է հանում շինութիւնը: Եկեղեցու հիմքը ձգւել է Խոսրով Փարվեզի Թագաւորութեան 34-երորդ տարում, իսկ վերջաւորութիւնը եղել է Վարազ-Տիրոցի մարզպանութեան օրով Հայաստանում, այսինքն 624—631 թւերին:

Այդ եկեղեցու նկարը մենք տալիս ենք օգտւելով պ. Կ. Օհանջանեանի լուսանկարից: Լսելով որ նա Շիրակի հնագոյն եկեղեցիների լուսանկարներն ունի, դիմեցինք նորան Բիշին (պարոնը կոնսիստորիայի քարտուղարն է) և նա սիրայօժարութեամբ մեզ ուղարկեց իւր ունեցած օրինակները: (Տես տախտակ հ. XVIII):

9. Նախնավանի ս. Սեփանցոս եկեղեցին զտնւում է դարձեալ Կարսի նահանգում, համանուն գիւղի մէջ: Պատմական տեղեկութիւն եկեղեցու շինութեան մասին չկայ պահւած. միայն պատերի վրայ կարդացւում են երեք արձանագրութիւն, մէկը 1035 թւականից, միւս երկուսը թւական չունին և թերի են: Դոցանից մէկի մէջ կան միայն Ստեփաննոս Նախասարկաւազի և

1) Ն. Նահապետեանը Кавказские Виды անւամբ ճրտտարակել է երկու հատորում 80 հատ Հայաստանի ճին եկեղեցիների խիստ յաջող լուսանկարներ, որից օգտւել ենք մեր ռուսերէն աշխատութեան մէջ, բայց սխալմամբ նրա անունը Պողոս ենք գրել:

2) Տես Марръ, Имя Бутъ или Будъ. Записки Вост. Отд. Имп. Арх. Общ. т. VII, էջ 522—525:

«դժբիղարի ծնաւդն ... Հիպատո ...» անունները, հնագոյն ձևի գրե-
թով դրւած, Բայց անցեալ դարու եօթնամեակն թւերին եկե-
ղեցուն կից գտնւել է գետնափոր, քարէ աստիճաններով դրսի հետ
միացած մի դամբարան հետեւալ արձանադրութեամբ.

«Աստուծոյ հրամանն և քրիստոսակոչ հրաժարման ... մամբ ...
իւր ի սա է հանգուցեալ ընդ հարս իւր ... երանելի Տէր Արտաւազդ
Կամարական ապաւինւպատ պատրիկ ... և իշխան հայոց, որդի
Հրահատա պատրիկ Շիրակա և Աշարունեաց և ... ամուսին Շու-
շանա Մամիկոնեան»¹⁾.

Որովհետև Արտաւազդ Կամարականի անունը պատմութեան
մէջ չէ յիշւած, ուստի հ. Ալիշանը կարծել է, որ դա կարող է Վա-
հան Մամիկոնեանի զինակից-ընկեր Հրահատի որդին լինել²⁾։ Դրա
դէմ մենք պէտք է առարկենք, որ հինգերորդ դարում Կամարա-
կանները չունէին ապիկիւպատ պատույ անունը, որ գործ են ա-
ծում եօթներորդ, գուցէ նաև վեցերորդ դարու Կամարականները,
բայց դրա փոխարէն ունինք բազմիցս յիշւած Ներսէհ³⁾ ապիկիւ-
պատ Կամարական որդի Հրահատին, որի անունը կայ Թալինի
մատուռի յիշատակարանի մէջ, Մենք աւելի հաւանական ենք հա-
մարում Արտաւազդին սորա որդի համարել։ Ներսէհը ապրում էր
եօթներորդ դարու առաջի կիսում, նրա թոռան մահը կարող ենք
ութերորդ դարը տանել, թէև հարկ չկայ եկեղեցու ժամանակն էլ
այդ դարն իջեցնելու, որովհետև եկեղեցու մէջ պատահած գերեզ-
մանը կարող է յետոյ լինել, իսկ եկեղեցին կարող էր աւելի շուտ
չինւած լինել։

Մեզ չյաջողւեց ձեռք բերել այդ եկեղեցու լուսանկարը. ըս-
տուցութեան կարօտ է նաև արձանագրութիւնների ընթերցումը։

10. ՄԵՆԵԻ եկեղեցին, դարձեալ Կարսի նահանգում, չինել է
Դաւիթ կիւրապաղատ Սահառունին, որ իշխան էր կարգւած Հա-
յաստանում եօթներորդ դարի սկզբին (600—625)։ Հայ պատմա-
գիրներից այդ եկեղեցին յիշատակում են Յովհաննէս Կաթողի-
կոսը, Սամուէլ Անեցին և Վարդան պատմագիրը։ Նրա պատերը
մինչև այժմ էլ պահւած են լաւ վիճակում և լի են բազմաթիւ
արձանագրութիւններով 992—1295 թւականներից, Շինութեան

1) Շիրակ. 436. Արձանադրութիւնը սրբադրել եմ Լէօյի ձեռագրից։

2) Շիրակ. 436.

3) Մ. վ. Տէր Մովսէսեան, Սոկրատ սրոյւստիկոս, Պատմ. եկեղ-
յառաջ. էջ 2Ը—2Դ. որ ի մի ենք հաւարել Ներսէհի մասին եղած տե-
ղեկութիւնները.

արձանագրութիւնը թէն կայ, բայց դժբախտաբար թերութիւններով է. նրա մէջ յիշուած են Հերակլ թագաւորը, Պատրիկ կիրարպադատ, Թէոփիլոս եպիսկոպոս, «ի տանուտէրութեան Ներսէճի Շիրակայ և Արշարունեաց Տեառն շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս»¹⁾: Եկեղեցու նկարը մենք տալիս ենք պ. Օհանջանեանի լուսանկարից, իսկ յատակագիծը կարելի է տեսնել Հ. Ալիշանի՝ Շիրակի 137 երեսում. Այս եկեղեցին նշանաւոր է նրանով, որ գլխաւոր մուտքի ճակատին բարձրաբանդակի մի պատկեր ունի, ուր ներկայացրած է վերեւում երկու հրէշտակ, ներքեւում վեց մարդիկ զանազան դիրքերով: Արտանկարած է Ալիշանի մօտ²⁾, սակայն այնքան էլ պարզ չէ. Ալիշանի բացատրութեամբ այդտեղ կայ նաև Սահառունու պատկերը (Տես տախտակ հ. XXIV):

11. Ս. Աճաճիայի եկեղեցին գտնուում է Կարսի նահանգի Ալաման կամ Ալեմ գիւղում, որի գմբէթի և տանիքի ծածկերն են քանդած, իսկ ընդհանրապէս լաւ վիճակում է: Բարեբախտաբար շինութեան արձանագրութիւնը պահւած է անփնաս և նորանից տեղեկանում ենք, որ եկեղեցին շինել են ոմն Գրիգոր մականւանեալ եղուտորիս (Illustis—հռչակաւոր) և իւր Մարիամ ամուսինը, Հերակլի թագաւորութեան 27-երորդ տարին, այսինքն 636—637 թ.³⁾: Հայ պատմագիրները այդ եկեղեցին չեն յիշատակում. նախ, որովհետև նա իբրև շինութիւն այնքան էլ աչքի չի ընկնում, երկրորդ, երևի Գրիգոր իլուտորը պատմութեան մէջ առանձին դեր չի կատարել:

Այդ եկեղեցու նկարը մենք տալիս ենք օգտւելով հայր Նահապետեանի լուսանկարից (Տես տախտակ հ. XXV):

12. Մաստառ գիւղի եկեղեցին, որ գտնւում է պատմական Արագածոտն գաւառում, Արագածի արևմտա-հարաւային փեշերի վրայ, Երևանեան նահանգում, հարկաւ ոչ առանց նորոգութեան պահւած է շատ լաւ վիճակում և մինչև այժմ էլ ծառայում է իբրև ծխական եկեղեցի: Դորա մասին էլ է պատմութիւնը լուծւում, երկու

1) Այրարատ. 413. 414 եւ Շիրակ, 156—142.

2) Այրարատ. էջ 444. 453 եւ Շիրակ. 158.

3) Տես Շիրակ. էջ 423. «Քսան եւ եւթնամոյ Հերակղի քարեպաշտ թագաւորի. Ներսէճի Շիրակա եւ Արշարունեաց տեառն եւ Թէոփիլոսի Արշարունեաց եպիսկոպոսի. Իս Գրիգոր եղուտոր եւ Մարիամ իմ կին ջինեցար զսուրբ եկեղեցիս...» Սորա մէջ յիշւած Ներսէճ, Հերակլ եւ Թէոփիլոս անունները գտնուում ենք նաեւ Մրենի արձանագրութեան մէջ. (Տես Շիրակ. էջ 401):

Թւականով արձանագրութիւնը պատկանում են 1010 և 1015 տարիներին, իսկ երկուսը, առանց թւականի անպայման հին են ¹⁾։ Դոցա մէջ յիշւած անունների վրայ հիմնւած հ. Ալիշանը արդարացի կերպով շինութեան ժամանակը համարում է եօթներորդ դար։

Մենք տալիս ենք նկարը հ. Նահապետեանի լուսանկարից (Տես տախտակ հ. XXII)։

13, 14. Մայր եկեղեցի եւ մատուռ Թալիքում, գտնւում են Մաստարի մօտ, ոչ աւելի քան 3—4 վերստ սրանից դէպի արեւելք ընկած։ Մատուռը խիստ փոքր է, պահւած է անհամեմատ լաւ վիճակում և քանի զիւղի ժողովուրդը քիչ էր, այդ էր նրա ծխական եկեղեցին։ Նրա ճակատի մասամբ փնտռւած արձանագրութիւնից տեղեկանում ենք, որ մատուռը շինել է Ներսէս ապիսիւպատ կամ սարականը ի յիշատակ իւր, իւր կին Շուշանի և որդի Հրահատի ²⁾։

Նկարը տալիս ենք համեմատ հ. Նահապետեանի լուսանկարին։ (Տես տախտակ հ. XX)։

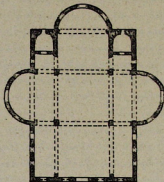
Անհամեմատ աւելի նշանաւոր է Թալինի մեծ Մայր եկեղեցին ³⁾, որը իւր 25,82×24,45 մետր մեծութեամբ, խաչաձև յատակադիմով, մաքուր սրբատաշ գեղեցկաշէն պատերով, արկաղնեւորով և գեղեցիկ քանդակներով, որ ըստ ամենայնի յիշեցնում են Զուարթնոցի և Արուսի օ. Գրիգոր եկեղեցու քանդակները, պատկանում է ժամանակայ լաւագոյն շինութիւնների թւին։ Դժբախտարար սաստիկ կործանւած է և ընկած կտուրի մեծագոյն մասը, գմբէթից բեկորներ են պահւած, ինչպէս նաև արևմտեան և հիւսիսային պատերից։ Կանգուն են միջի չորս սիւները, սեղանի գլխի ծածկը մի կտոր գմբէթով և հարաւային ու արեւելեան պատերը։ Չկայ շինութեան թւականը, ընկել է, գուցէ գտնւի փլատակների տակ. պատմագիրներն էլ, զարմանալի է, լուռ են և ոչինչ չեն հաղորդել նորա մասին։ Մենք Սոկրատի Եկեղեցական Պատմութեան յառաջարանի մէջ ցոյց ենք տւել, որ ամենայն հաւանականութեամբ այդ եկեղեցին շինել է Շիրակայ և Արշարունեաց տէր Ներսէս ապիսիւպատ պատրիկը, յայտնի Համառօտ Սոկրատի յի-

1) Տես Այրարատ. 154—157. անյաջող նկարով։

2) Տես Այրարատ. 157. 158 եւ յառաջարան Սոկրատի եկեղ. Պատմ. էջ ԴԱ. ԴԳ.

3) Նկարի մէջ Թալինի Մայր եկեղեցու պատկերի տակ գրւած է. «Ս. Աստուածածին», սխալ է. այդ անունը փոքր մատուռինն է, որ պահւած է յիշատակարանում։

շատակարանի մէջ եկեղեցեաց շինող տիտղոսով ¹⁾։ Եկեղեցու սիններէց մէկի վրայ մի արձանագրութիւն կայ, 783 թականից Թալին գիւղը ջուր բերելու համար, երբ եկեղեցին վաղուց գոյութիւն ունէր։ Այժմ, երբ մեր առաջ դրած է եօթներորդ դարու եկեղեցիների շէնքերի շարքը, աւելի ենք համոզուում մեր մի անգամ յայտնած կարծիքի մէջ։

Հ. Ալիշանի տւած նկարը ²⁾ յաջող չէ. ըստ ամենայնի բաւարար է Լինչի երկու՝ ընդհանուր և մասնաւոր զարդերը պարզաբանող տեսարանները ³⁾։ Մենք նկարը տալիս ենք հ. Նահապետեանի լուսանկարից։ Աւելորդ չենք համարում կցել նաև պ. Ո. Յուսիկեանի նկարած յատակագիծը թէև դժբախտաբար, պարոնը մասշտաբ չէ տուել (Տես տախտակ հ. XXJ)։

15. Յովհաննու կամ Ե. Դրիգսը եկեղեցի, այժմ յայտնի Ուչ-ֆիլիսի անունով, գտնւում է Տաճկահայաստանում, Ալաշկերտ գաւառում։ Այդ եկեղեցու հիմնարկութիւնը, Ագաթանգեղոսի ցուցմամբ, Լուսաւորչի ժամանակից է, միայն թէ նրա հիմնարկած ուրիշ եկեղեցիների պէս հիմքից ի վեր վերաշինւել է եօթներորդ դարում՝ իսկ այդ վկայում է չինութեան արձանագրութիւնը։ Ինչպէս Բագարանի եկեղեցում, այդ արձանագրութիւնը՝ փորագրւած

1) Սոկրատ. յառաջաբան. ՂԱ—ՂԳ.

2) Այրարատ. 157—140. Սոկրատ. էջ ՂԱ.

3) Armenia, I, 322—324 եւ Fig. 62, 63.

խոշոր տառերով շրջափակում է եկեղեցու վերևի մասը և ծագում է 634—640 թվականից: Եկեղեցու պատերի վրայ կան երեք արձանագրություններ լեզուի Արձանագրությունների առաջի հրատարակողը եղել է Բրոսսեն և յետոյ Ալիշանն ու Ուրիշները¹⁾:

16. Յովհաննա-վանք, Կարբի գիւղում, էջմիածնից մօտ 25 վերստ հեռու, Արաղածի հարաւային փեշերի վրայ: Այդ եկեղեցու ներկայ հոյակապ շէնքը պատկանում է տասներկուերորդ դարուն, բայց նրա հիմնարկությունը անհամեմատ հին է, որովհետև Զաքարիա սարկաւազի պատմելով եկեղեցին հիմնել է չորրորդ դարում, յետոյ Աշոտ ոմն Դովին քաղաքից 573—4 թվին վերաշինել է, մասնաւոր կտուրը քարով ծածկելով:

Մենք աւելորդ համարեցինք նրա նկարը տալ, որովհետև, ինչպէս նկատուց, ներկայ վիճակով նոր է²⁾:

17. Ակոռիի եկեղեցին, Արարատ լեռան վրայ, Յովհաննէս կաթողիկոս և Վաղան պատմագիրների վկայութեամբ շինել է Ներսէս Շինողի յաջորդ Անաստաս կաթողիկոսը: 1840 թ. երկրաշարժը անհետ կորցրել է նրա հետքերը, բայց բարեբախտաբար մի քանի մասի նկարներ կանխապէս վերցրել էր Դիւբուան³⁾:

18, 19. Նղուարդի եւ Արուհի եկեղեցիները, գտնւում են զարձեակ ոչ հեռու էջմիածնից, համանուն գիւղերում, միայն թէ Արուհը այժմ կոչւում է Թալիշ: Այդ երկուսն էլ շինել է Գրիգոր Մամիկոնեան իշխանը, Ներսէս Շինողի կրտսեր ժամանակակիցը, որի իշխանութեան օրով տեղի ունեցաւ Լուսաւորչի մասունքների տեղափոխութիւնը Զուարթնոց եկեղեցին:

Նղուարդի եկեղեցին, որ երբեմն նաև իբրև վանք է ծառայել, կիսաւեր է. ունի շինութեան արձանագրությունը եկեղեցու պատի շուրջը. սակայն ձեռքի տակ չունինք: Բայց մենք Յովհաննէս կաթողիկոսի պատմելով գիտենք, որ նրա շինողը Գրիգոր

1) Brosset, Notes sur la plus ancienne inscription arménienne connue, Mélanges Asiatiques, V. III (1857) էջ 4—44 եւ Այրարատ. 465—477. Հ. Ս. Էֆրիկեան, Նկարադիր ընաշխարհի Բազաւան:

2) Մանրամասն, նաեւ ճարտարապետական տեսակէտով նկարած է Գրիմի մօտ. տես նաեւ Այրարատ. էջ 465—477. Նորա յաջող լուստիպը կարելի է գտնել Մարի-Գնունի ալբոմում:

3) Dubois de Montpereux. Voyage, III, էջ 463 եւ ատլաս 5. տախտակ XX, Fig. 8. Այրարատ. էջ 474—474.

Մամիկոնեանն էր, Հնազոյն այժմ հրատարակած արձանագրութիւնը 1191 թւականիցն է¹⁾։

Այդ դժբախտ վիճակից ազատել է Արուսի եկեղեցին, որը իւր գեղեցկութեամբ և զարդերով շատ մօտ է Ձուարթնոցին և Թալինի եկեղեցուն։ Չնայած աչքի ընկնող մեծութեան, սիւներ չունի և այնու ամենայնիւ մինչև այսօր էլ համարեա թէ կանգուն մնացել է. խոնարհել է միայն գմբէթը, իսկ պատերի փլւածքները շատ հեշտ կարելի է կարկատել։

Շինութեան արձանագրութիւնը պահւած է արևելեան պատի վրայ, դրսի կողմից, պատուհանից բարձր և տարիներ առաջ մեր յիշատեորում արձանագրած լինելով, առաջին անգամ ի լոյս ածեցինք²⁾։

Ըի եւ Թ ամի Կոստանդնի մարերի ամսոյ որ աւ(ր) Ժ և և հիմնարկեցաւ սուրբ կաթողիկէս | ի ձեռն Գրիգորի Մամիկոնեանի | հայւոց իշխանի և Հեղինէի նորին զուգակցի | ի բարեխաւսութիւն շինաւղաց զսա | — Քրիստոս Աստուած»։

Այս արձանագրութիւնից տեղեկանում ենք, որ Կոստանդնի 29-րդ թւականին, այսինքն 669 թւին, Գրիգոր Մամիկոնեանը շինել է այս եկեղեցին, ինչպէս արդէն պատմել են Յովհաննէս կաթողիկոսը և նրանից առաջ Ղեոնդ պատմագիրը, Պատերի վրայ կան ուրիշ արձանագրութիւններ ևս, 869, 987 և 1285 թւերից³⁾։

Նկարը տալիս ենք համեմատ հ. Նահապետեանի լուսանկարի (Տես տախտակ հ. XIX)։

1) Այրարատ. 145.

2) Համարեա մեզ հետ միաժամանակ հրատարակեց Մխիթար վարդապետի Ընթերցմունքը. Zeitschrift der armen. Philologie, 1905. էջ 40. 41.

3) Այրարատ. 142 եւ Lynch, Armenia, I, 143.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՀՆԱԴՈՅՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՎՐԱՅ.

Մեր առաջ բերած ցուցակը 20 եկեղեցիներին—Ձուարթնոցի հետ միասին ամեններն չեն լրացնում հայոց հնագոյն եկեղեցիների թիւը. դժբա հայ մասնագէտներին քաջածանօթ են, իսկ եւրոպացի ճարտարապետ մասնագէտներին՝ շատ քչերը, այն էլ ոչ պատմական ճիշտ տեղեկութիւններով, ոչ էլ անթերի նկարներով և նկարադրութիւնով: Սակայն մինչև օրս մեր ճարտարապետական արւեստի մասին կարծիք յայտնողներ նոքա են եղել: Գրականութեան մէջ վիճելու խնդիր չէ թէ ինչպէս պիտի վարւել, երբ հարց կայ աղիւսի փոխադարձ յարաբերութիւնը և գրական ազդեցութեան չափը որոշելու: Քննում և ստուգում են այդ ազդեցութեան չափը ոչ միայն ակնյայտի թարգմանական գործերով, այլ նոյնը վերստուգում են նաև ինքնուրոյն ճանաչած երկերով: Որովհետև հայոց ճարտարապետութիւնը շատ քիչ է ուսումնասիրութեան առարկայ ծառայել, ուստի չափազանց վերիվերոյ են դուել և լուծւել նրա թէ ինքնուրոյնութեան և թէ հարեան ազգերի արւեստների փոխադարձ ազդեցութեան խնդիրը: Շատ սովորական է լսել, որ հայոց ճարտարապետութիւնը ծաղկել և զարգացել է բելզանդականի ազդեցութեամբ, բայց ինչ մասեր են հայերը ինքնուրոյն աւելացրել և ինչ մասեր փոխ առել, այդ կարելի է միայն ընդհանուր գծերով որոշել: Օրինակի համար մենք նախընթացում ընդգծեցինք Հռիփսիմէի շինութեան առանձնայատկութիւնները, որոնք հայկական են ճանաչւած ¹⁾: Սակայն ֆրանսիացի Վօզիւէի Աստ-

1) Խաչիկ վարդապետի վկայութեամբ երեւան քաղաքից ոչ հեռու Քանաքեռ գիւղի մօտ, գտնւում են Յոհան Աւանցի կաթողիկոսի շինել տւած եկեղեցու աւերակները. որ արտաքին ճարտարապետութեամբ ըստ ամենայնի յիշեցնում են Հռիփսիմէի եկեղեցին: Եթէ այդպէս է, ասել է. Կոմիտաս կաթողիկոսը ընդօրինակութեան համար հեռու զնալու կարիք չունէր:

բիւրի ուսումնասիրութեան գեղեցիկ հրատարակութեան մէջ առաջ են բերած մի շարք ասորական եկեղեցիներ, որոնք ունին նոյնպիսի ուղիղ պատեր, ներս ընկած նիւերով, և կտրի կտրուած գծերով:

Աւելի կարեւոր է հայ վրացական ճարտարապետութեան կապը. թէ նոքա շատ սերտ միացած են իրար հետ և շատ անգամ մի կամ միւս երկրի շինութիւնների ընդօրինակութիւն են ներկայացնում, այդ խիստ ակնեւ է: Հարցը նրանումն է, թէ որին պիտի առաջնութիւն տալ և ովքեր են նախաձեռնողներ և ուսուցիչներ եղել՝ վրացիներ թէ հայեր: Այդ հարցը զրականութեան վերաբերմամբ շնորհիւ պրոֆեսոր Մառի լուրջ ուսումնասիրութիւններին, այժմ աւելի և աւելի է պարզուում. Հայաստանն է եղել այն կամուրջը, որի վրայից ասորական և յունական քրիստոնէական քաղաքակրթութիւնը տարածել է Վրաստանում: Ճարտարապետութեան վերաբերմամբ եւրոպացիները նոյնպէս առաջնութիւնը տալիս են հայերին: Սակայն, որքան մենք կարողացանք եզրակացնել, այդ կարծիքը չի հիմնւած իրական ուսումնասիրութեան վրայ, այլ, կարծում եմ, սխալած չեմ լինիլ, եթէ ասելու լինիմ, թէ ինչպէս հին ժամանակները ներկայումս էլ Արեւմուտքում առաջ հայերին են ճանաչել և յետոյ վրացիներին և ըստ այնմ էլ գերադասութիւնը տւել հայերին: Ռուս ակադեմիկ Կոնդակովը հակառակ կարծիքի է, բայց վարւում է խիստ վերիվերոյ և պատճառաբանում խախտւած հիմունքներով: Նա երկու անգամ մշակել է նոյն հարցը. նախ՝ «Վրաստանի հին ցարապետութիւնը» աշխատութեան մէջ, ապա Ռուսաստանի հնութիւններ հրատարակութեան չորրորդ պըրակի մէջ ¹⁾:

Նախ ամբողջութեամբ առաջ բերենք նրա հիմնական միտքը իւր խօսքերով. «Վրաստանում և Հայաստանում արեւստը սկիզբն է առնում արդէն քրիստոնէական շրջանում և եօթներորդ դարից ոչ վաղ: Մինչև այդ Անդրկովկասի սահմանների բոլոր հոյակապ շէնքերը ամբողջապէս պարտական են Հռոմին և Բիւզանդիոնին: Էջմիածնի եկեղեցիների հնութիւնը, մինչև անգամ այն եկեղեցիներին, որոնք աւերակ վիճակում են պահպանւած, հասնում են միայն մինչև Ներսէս երրորդ կաթողիկոսի (+661) ժամանակը, որը Շինող անունն է ստացել և արեւստի ու ճարտարապետու-

1) Древняя архитектура Грузии, Москва, 1876 г. и Русские Древности въ памятникахъ искусства, СПб, 1891, выпускъ, IV, էջ 56—76.

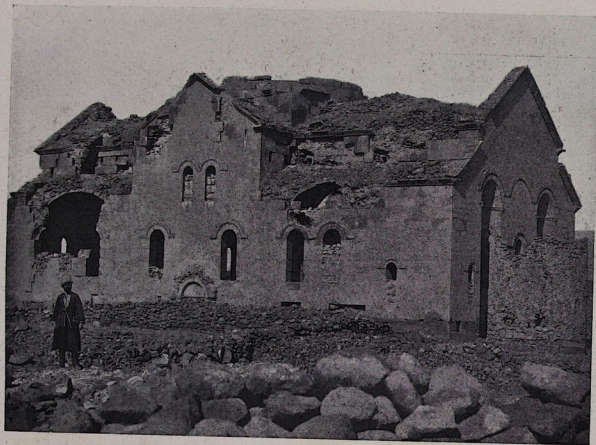

Церковь въ Багаранѣ.
Св. Гаянэ.

Բաղարանի եկեղեցի.
Ս. Գայանէ.

Die Kirche in Bagaran.
Das Kloster Gaiane.

Церковь въ Аручѣ.

Արուճի Ս. Գրիգոր.

Die Kirche zu Arutsch.

Часовня въ Талинѣ.

Թալինի եկեղեցի. }

Die Kapelle zu Thalín.

Главная церковь въ Талинѣ. *Թալինի Ս. Աստուածածին.* Die Haupt-Kirche in Thalín.

Մաստարայի եկեղեցի.
Церковь въ Мастарѣ. Die Kirche in Mastara.

Церковь въ Текорѣ.

Տեկորի Ս. Երրորդ. Էկեղեցի.

Die Kirche in Tekor.

Церковь въ Мренѣ.

Մրենու եկեղեցի.

Die Kirche in Mren.

Ալամանի Ս. Սնանի.
Die Kirche in Alaman. Церковь въ Аламанѣ.

Թեան սէրը հետը բերել է Բիւզանդիոնից ... Ուստի եօթներորդ դարուց առաջ հարց անդամ չի կարող լինել վրա-հայկական բնորոշ ճարտարապետական ոճի մասին և նմանապէս հերքել պէտք է այն բոլոր ձգտումները, որոնք վերաբերում են հայ եկեղեցիների հնութեանը՝ Հոփոսիոէի (618?), Գայիանէի (630?), Վաղարշապատում և Օձունի (718—729?), Նոցա մէջ վերջնականապէս մշակւած հայկական ոճը կարող է պատկանել միմիայն ամենավերջի շրջանին, ժե—ժ.Ղ դարերին։ Մօտաւորապէս հարցի դրութիւնը նոյնն է և Վրաստանի վերաբերմամբ, որտեղ ճարտարապետութիւնը ժ—ժԱ դարում դեռ ևս զուտ բիւզանդական բնաւորութիւն ունի, իսկ ինքնուրոյն դեղարեւոտական գործունէութեան շրջանը ընկնում է ժԲ—ժԳ դարերը։ Յետոյ յայտնի է, թէ երկրի քաղաքակրթութիւնը ինչպիսի անկեալ վիճակի մէջ էր տասնհինգերորդ դարում¹⁾։

Հռչակաւոր ակադեմիկը այդպիսով հերքում է, կամ հարց դնելով, կասկածի է ենթարկում հայոց հնագոյն եկեղեցիների թւականը. չպիտի դարմանալ, որովհետեւ նա հայոց պատմութիւն երեք չդիտէ. այլապէս ծանօթ լինելով Հայաստանի քաղաքական և տնտեսական սոսկալի վիճակի հետ, ժե և ժՂ դարերում, չէր յայտարարիլ, որ հայերը այդ դարում ընդունակ էին յատուկ դեղարեւոտական ոճ ստեղծելու²⁾։

Բայց կասկածի ենթարկելով հայոց հնագոյն եկեղեցիների թւականները, նա ամենայն հանդարտութեամբ գրում է. «Հնա-

1) Русскія Древности, էջ 37. 38.

2) Նա չեղած է յայտարարում. օրինակ, Բագրատունեաց շրջանի Հայաստանի համարեա ամեն անկիւններում կենդանի եւ վառ շինարարական գործունէութիւնը, որովհետեւ նրա կարծիքով, Անիի Մայր եկեղեցին թէև ունի Կատրամիդէ թագուհու 1010 թւականի արձանագրութիւնը (նա լուծեամբ է անցնում 1042. 1059—1067. 1085. 1215. 1245. 1284 թւերի արձանագրութիւնները) պատկանում է ժԲ, ժԳ—ժԻ դարերին. «այդ եկեղեցու ճարտարապետական ոճը եւ նրա մանրամասնութիւնների յատկապէս վրացական բնաւորութիւնը, իսկ ամենից առաջ նրա զանազան ճարտարապետական եւ զարդերի ծեւերի նմանութիւնը Արեւմուտքի ժԳ—ժԻ դարերի շինութիւնների հետ, ցոյց են տալիս, որ նա ծագել է աւելի ուշ ժամանակում»։ Իսկ արձանագրութիւնը, իսկ Ասողիկ պատմագրի վկայութիւնը, Նա այդ բաները հեշտ է բացատրում. ժԳ—ժԻ դարերի վերաշինողները հին արձանագրութեան քարերը ամրացրել են նոր պատերի մէջ։

գոյն շրջանից, է—Ժ դարը շատ քիչ շինութիւններ են մնացել. Ատենի եկեղեցին (վրացական), ս. Հռիփսիմէի եկեղեցին, Էջմիածնի վանքի եկեղեցին, Օձունի եկեղեցին և մի քանի ուրիշները¹⁾։

Վրաց Ատենի ս. Սիոն եկեղեցին գտնուում է 14 վերստ Գորի քաղաքից հեռու. նրան շինել է հայազգի Բ. Ն. Թոդոսա ...²⁾ ճարտարապետը Ժ դարում, շատ թեթև փոփոխութեամբ ընդօրինակելով ս. Հռիփսիմէի եկեղեցին և իւր անունը փորագրել է եկեղեցու պատի վրայ³⁾։

Նրբ մէկը կամենայ առանց կանխակալ կարծիքների ազդերի ազդեցութիւնների փոխադարձ յարաբերութիւնների մասին խօսել, երբէք իրան չալիսի թոյլ տայ բնագիւրը պատճէնից գերադաս համարելու. իսկ թէ կոնդակովը կանխակալ դիտաւորութիւն ունի երևում է հէնց նրանից, որ առաջ հերքում է հայ եկեղեցիների հնութիւնը, յետոյ մոռանալով իր հերքածը, դարձնալ յայտարարում է, որ կան եօթից—տաս դարու շինութիւններ, բայց ցանկի մէջ առաջի տեղը տալիս է տասներորդ (վրացական) և ոչ թէ, բնական մտածմամբ, հայ հնագոյն եկեղեցուն։

Նա այդպիսի թոյններ իրեն թոյլ է տալիս, ինչպէս ինքն է վկայում, կասկածի ենթարկելով արձանագրութիւնների ճշտութիւնը և գերադասում է գեղարուեստական-հնագիտական ձևերի համեմատութիւնը՝ արդէն յայտնի օրինակների հետ։ Մենք մի օրինակով ցոյց կտանք, թէ լոկ այդպէս դատելով, ինչպէս կարելի է սխալւել։ Առ այժմ այս կասենք, որ նրա աշխատութիւններով ոչ միայն չի պարզւել հայոց և վրաց ճարտարապետութեան փոխադարձ ազդեցութիւնների խնդիրը, այլ շատ անտեղեակներ կարող են նոյն իսկ շփոթութեան մէջ ընկնել. իսկ մեզ համար այդ հարցը այնքան էլ կարևորութիւն չունի, որովհետև վրաց ճարտարապետութիւն մեր ուսումնասիրած շրջանում չկար. նա սկիզբն է առնում,

1) Русскія Древности, էջ 48.

2) Brosset, Voyage Archéologique, Sixième Rapport, 1849, էջ 24.

3) Պր. Մառը Պետերբուրգում ինձ յայտնել էր, որ Օլթիում կայ Բանայի եկեղեցին շինած. ինչպէս Գաղիկի եկեղեցին. Զուարթնոցի հետեւողութեամբ. Վերջերս Տակայշվիլին Քիֆիլդում դրա մասին մի զեկուցում կարդաց եւ մենք տեսանք եկեղեցու մի լուսանկարը. Թէև այդ եկեղեցին էլ կործանւել է. քայքայ մնում են սեղանի մասը. կտուրի ծածկի մի մասը. կանգուն են սիւնազարդերը եւ հետեւապէս դիւրին է Թէ նրա վերականգնմը եւ Թէ նրա օգնութեամբ միւսներինը. ենթադրում են. որ Բանայի ընդօրինակութիւնը աւելի առաջ էր քան Գաղիկի եկեղեցին.

Գրքմբ և Կոնդակովի վկայութեամբ, միմիայն Ժ. Բզ գարում, երբ հայերը շատ առաջ էին և կարող էին վրացիների համար այնպիսի ուսուցիչներ լինել, ինչպիսին մի ժամանակ էին հայերի համար յոյներն ու ասորիները:

Պակաս հետաքրքրական չեն նաև այն հարցերը, որոնք երբևէ հարևանցի կերպով իբրև լոկ ենթադրութիւն, երբեմն փոքր ինչ աւելի պարզաբանւած արւել են այս կամ այն մասնագէտի կողմից հայոց ճարտարապետութեան ազդեցութեան մասին ոչ միայն հարևան փոքր ազգերի այլ նաև հեռաւոր մեծ ազգերի վերայ՝ Օրինակ, Տեքսիէն գտել է, որ արաբական ճարտարապետութեան մէջ խիստ բնորոշ պայտաձև կամարը առաջին անգամ պատահում է Տեկորի տաճարի մէջ, հետեապէս շատ աւելի վաղ, քան արաբների առպարէզ գալը և զարգանալը. նշանաւոր հնագէտ Շնադէն գտել է ակնյայտի ազդեցութիւն ուսական հին ճարտարապետութեան վրայ, մասնաւանդ Կիւի Սոփիայի եկեղեցում և այդ առիթ ընկելով, երկար կանգ է առնում երկու ցեղերի ընաւորութեան, նոցա կրօնական աշխարհահայեցողութեան, ճաշակների և դեղագիտական ըմբռնման յատկութիւնների մասին: Անգղիացի Ֆերգիւսոնը նոյն ազդեցութիւնը որոնում և գտնում է հեռաւոր Իսլանդիայում և վերջապէս ամենավերջին ժամանակներս գերմանացի Սորիժիգովսկին ուղեց այդպիսի ազդեցութիւն ցոյց տալ նաև գերմանական ճարտարապետութեան վրայ, իրար հետ համեմատելով Զուարթնոց եկեղեցին և Ատենի եկեղեցին:

Մենք շատ հեռու ենք համանման ենթադրութիւնները ճշմարտութիւն հրատարակելու. մեզ քաջ ծանօթ է, որ ամենանշանաւոր դիւանականներն էլ երբեմն մոլորութիւնների մէջ են ընկնում, սակայն հայ մասնագէտների պարտքն է ուսումնասիրել այն ինչ որ կայ, որպէս զի կարելի լինի փոքր ինչ հիմնաւոր վճիռ արձակել համանման ենթադրութիւնների առթիւ: Եթէ մասնական աշխատութիւններ կատարւեն, շատ կգիւրանայ և հնարաւոր կդառնայ ապագայի ստեղծագործող ոյժի երևան գալը: Որպէս զի այդպիսի աշխատանք արդիւնաւէտ լինի, որպէս զի ստացած եզրակացութիւնները անվիճելի լինին, պէտք է ամեն մի խնդրական դէպքում միաժամանակ օգտուել երեք մասնագիտութիւնից. պատմութիւնից, արձանագրագիտութիւնից և հնագիտութիւնից: Մի կամ միւս առպարիդի թուլութիւնը կամ պակաս ծանօթութիւնը խիստ զգալի է գտնում ընդհանրացումներ և վերջնական եզրակացութիւններ անելիս: Օրինակ փնտռելու համար հեռուն գնալու հարկ չկայ: Մենք տեսնք, որ հայկական ճարտարապետութեան լաւագոյն օրինակներ ունեւ Հոփսիսիմէն են համարում, ուրիշները Տեկորը:

Հռիփսիմէն առաջին անգամ հրատարակել է Դիւքուան և ժամանակը որոշել միմիայն պատմութիւնով. Տեկորը հրատարակել է Տեքսիէն և թւականը որոշել սխալ արձանագրութիւնով: Հռիփսիմէի նկարի հնագիտական ուսումնասիրութիւնը Շնաղէին համոզեց, որ պատմական թւականը ուղիղ է, իսկ Կոնդակովը հակառակ եզրակացութեան եկաւ և կասկածի ենթարկեց այդ թւականը: Այժմ մենք ունենք արձանագրութիւն տաճարի երկու հակադիր պատերի վրայ, ունենք պատմական տեղեկութիւն և ժամանակի մի շարք շինութիւնների ժողոված նիւթը և հետևապէս կարող ենք ամենայն վստահութեամբ Շնաղէի կողմը բռնել: Աւելի հետաքրքրական է Տեկորի դէպքը: Տեքսիէն իւր հետ ունէր հայ թարգման, որը բազմաթիւ արձանագրութիւնների մէջ կարգացել է ամենից նորը, 1243 թ., այն էլ ոչ ուղիղ, որովհետև այդ թւականի արձանագրութիւն իսկապէս չկայ: Բայց յետոյ նոյն Տեքսիէն գտաւ հնագիտական դատողութիւններով, եկեղեցու ժամանակը յետ յետ տանելով, տարաւ իններորդ յետոյ Խոթներորդ դարը: Ֆերգիւսոնը այդ քայլն անում է առանց կասկածի. նա ուղղակի եկեղեցին յայտարարում է Խոթներորդ դարու չէնք: Խիստ խրատական են այդ առթիւ Ֆերգիւսոնի հետեւալ խօսքերը. «Այստեղ ոչ աւանդութիւն կայ և ոչ էլ արձանագրութիւն եկեղեցու թւականը որոշելու համար, սակայն, հիմնւելով նրա ձևերի պարզութեան և նրա այսպէս ասած դասական պատկերի վրայ, այդ եկեղեցին ակներև կերպով աւելի հին է քան թէ մինչև այժմ ճանաչած որեւիցէ ուրիշ (հայկական) եկեղեցի. և հիմնւելով այն տեղեկութիւնների վրայ, որ գտնում ենք Վոգուէի վերջի հրատարակութիւններում, մենք ամենափոքր չափով կասկածել չենք կարող, որ նա պատկանում է Խոթներորդ դարուն»¹⁾:

Այժմ մենք ունենք հնագոյն արձանագրութիւն և գիտենք, որ եկեղեցին իսկապէս իւր պարզ ձևերով ոչ թէ Խոթներորդ դարու է, այլ էլ աւելի հին է:

Առ այժմ սահմանափակւել ենք միմիայն հայոց հնագոյն եկեղեցիների ցանկը տալով, որովհետև նոքա են, որ ցոյց են տալիս թէ ինչ ձևով և երբ Հայաստանում սկիզբն առաւ ճարտարապետութիւնը և սկզբում ինչպիսի դարգացում ունեցաւ:

Բայց որպէս զի մեր առաջ բերած ցանկից կարողանանք մի քանի ընդհանուր եզրակացութիւն հանել, կասենք հետևեալը: Քրիստոնէութիւնը Հայաստանում հաստատուելուց յետոյ, այսինքն չոր-

1) Fergusson. A history of architecture, I, 468.

բորդ դարուց, սկիզբն է առնում նաև քրիստոնէական ճարտարապետութիւնը, արտայայտւելով եկեղեցիների շինութիւններում: Առաջի եկեղեցիները, մինչև անգամ վերաշինութիւնից յետոյ անփառունակ էին, ցած և մուժ: Պատերը շարում էին հասարակ, անտաշ քարերից, կտուրները փայտածածկ: Հինգերորդ դարում հանդամանքները դէպի լաւն են փոխւում, յոյն կողոսոսները փոքր առ փոքր պատրաստում են աշակերտներ, զարգանում է ժողովրդի ճաշակը և սկսում են տաշած քարեր դործ ածել, փառաւոր կերպով վերաշինում են Մայր եկեղեցին, Լըմիածնի կաթուղիկէն, որի էական մասերը՝ մինչև օրս պահւած, փայլուն ապացոյց է թէ որքան արդէն արուեստը առաջ էր գնացել: Ոչ մի շինող վարպետի անուն պահւած չէ, դրա փոխարէն աչքի են ընկնում չինել տուղները՝ իշխաններ, երկրի կառավարիչներ և կաթուղիկոսներ: Վեցերորդ դարում, հարկաւ, սկսուած շարժումը կանգ չի առել. մեր թուած եկեղեցիներից մէկն ու միւսը այդ թւականում են հիմնարկւել, բայց ընդհանրապէս այդ դարը աղքատ է: Մենք գիտենք, որ դրական տեսակէտից եւ այդ դարը առանձնապէս աչքի չի ընկնում: Դրա փոխարէն շատ նշանաւոր և փայլուն է եօթներորդ դարը իւր մի շարք փառայեղ յիշատակներով: Արւեստի մէջ այնպիսի թոխք կայ, ճարտարապետութեան ձևերի մէջ այնպիսի հարստութիւն և զանազանառեսակութիւն, որ առանց տատանուելու ճարտարապետական տեսակէտից այդ դարը ամենափայլուն շրջաններից պիտի համարենք: Մենք արդէն խոստովանել ենք, որ այդ դարի կանգուն եկեղեցիները, մասնաւոր կտուրների և գմբէթների մասերով ենթարկուել են փոփոխութեան, բայց երբ համեմատում ենք Զուարթնոցի փլատակների տակ դարերով անաղարտ պահպանւած նմանու, խաղողի քանդակները, դրաի արկագների շուշանաձև զոյգ խոյակները, կոլոր և երկարաձիգ պատուհանները և դեռ եւ ուրիշ մանրամասնութիւններ, Թալինի մայր եկեղեցու, Արուծի (Թալիշի) ս. Գրիգոր եկեղեցու, Բագարանի ս. Ստեփաննոս եկեղեցիների պատերի վրայ յար և նման քանդակների հետ, միթէ կասկած կարող է ծագել, որ այդ բոլորը նոյն արւեստի, նոյն ժամանակայ վարպետների դործն է, և որ այդ մասերին ոչ մի փոփոխող ձեռք չի դիպել: Անիում Ժ-րդ դարում ընդօրինակում են Զուարթնոցը, բայց որքան փոխւած են Զուարթնոցի գեղեցկաքանդակ խոյակները, որովհետեւ ժամանակի ճաշակը փոխւել էր: Այդ տարբերութիւնը չկայ մեր թւած եկեղեցիների մէջ: Հետեապէս մենք իրաւունք ունինք պնդելու, որ եօթներորդ դարում բարձր զարգացման էր հասել հայ ճարտարապետութիւնը:

Մեր տւած ցանկից ստացած առաջի օգուտն այս է:

Միւս օգուտը աւելի ընդհանուր է և խիստ կարևոր երկրի պատմութեան համար: Մտաբերենք մեր թւած կենդեցիկները, դոքա մեծամասնութեամբ ընկած են աշխարհադրական մի դիրքի վրայ՝ Արարատեան դաշտը իւր անմիջական հարևան դաւառներով և հնար ունինք Հայաստանի այդ մասի զարգացման պատմութեան մէջ նոր էջ աւելացնել: Կոնգակովը վիճելով Դիւբուայի հետ, հայերի ճարտարապետութեան վրացիների վերաբերմամբ առաջնութիւն տալու խնդրում է միջի այլոց այսպիսի մի միտք է թեթև կերպով ասում և անցնում. «Վրաստանի լեռնոտ երկիրը աւելի նպաստաւոր էր ճարտարապետութեան զարգացման համար, քան Հայաստանի տափարակները»: Մի կողմ թողնենք Հայաստանի և Վրաստանի համեմատութիւնը, վերցնենք Հայաստանի լեռնոտ և տափարակ նահանգները, կոեսնենք, որ այդ միտքը ոչ միայն չի հաստատուում, այլ միանգամայն հակառակ եղբակացութեան է հասցնում: Հետևապէս, բացի այն, որ հիմնովին սխալ է Վրաստանն ու Հայաստանը իրար հետ համեմատելիս մէկը լեռնոտ միւսը տափարակ կոչել, Հայաստանումն էլ ճարտարապետութեան զարգացման նպաստել են ոչ թէ Սիւնիքի, Արցախի, Վասպուրականի, Բարձր Հայքի երև. լեռնաշատ երկիրները, այլ ամենից առաջ Արարատի և Շիրակի բարձրաւանդակները, այն ժամանակ կհամոզւենք, որ լեռները զուցէ օգտակար են, բայց առանձին վերցրած բաւական չեն ճարտարապետութիւն զարգացնելու: Հարկաւոր է ուշադրութեան անել նաև այն հանգամանքը, որ զուցէ Հայաստանի ոչ մի մասում չկայ չինութեան այնպիսի յարմար նիւթ ինչպէս Արարատեան դաշտում և չրջակայքում: Այդ երկիրը սկսած Երևանից մինչև Աղէքսանդրապոլ և Կարս քաղաքները, յատկապէս իւր դաշտային մասերով, ներկայացնում է մի ընդհանուր երկրաբանական համանման կազմ, ուր ընկած են հրաբխային առեւիյի, անվերջ, իրար հետ միացած քարի շերտեր, մոյգ կարմիր և մոյգ սև և այդ ծայրերի մէջ ընկնող ամեն տեսակ գոյներով Ամենախոշոր սալերով, առանց մեծ դժւարութեան, այդ տեսակ քարեր հնարաւոր է երկրի ամեն մի անկիւնում հանել և այն էլ չինութեան տեղից հինգ-տաս վերստ հեռուն գնալու հարկաւորութիւն չկայ: Առատ է նաև կիրը: Բնութիւնը այդ կողմից չափազանց նպաստաւոր է:

Եւ մենք տեսնում ենք բնութեան պայմանները զօրաւոր կերպով նպաստում են եօթներորդ դարու հայերին ճարտարապետական արւեստի մէջ խիստ յաջող և կենսունակ քայլեր անել, և յաղթելով ամեն տեսակ արգելքներ, առաջ բերել ինքնուրոյն արւեստ: Բնորոշ է այն հանգամանքը, որ հինգերորդ դարուց սկսած թէև

մարմնաւոր և հոգեոր իշխանութեան կեդրոնը տեղափոխուեալ է Դվին քաղաքը, բայց Վաղարշապատը պահպանուեալ է իւր նշանակութիւնը, շնորհիւ իւր ընդհանուր ազդային մեծ սրբավայրերիւ Այդտեղ են ամենահոյակապ շէնքեր կառուցուած և այդ տեղից այդ գործունէութիւնը շառաւիղներով տարածուեալ է Դվին, Արարատի և Արագածի փէշերով ուղղուեալ դէպի Շիրակի պտղաւէտ դաշտը: Այդ տարածութիւնը բնական սահմաններով իսկապէս մի ամբողջութիւն է ներկայացնում, միացած հազորդակցութեան դիւրին ճանապարհներով, առանց մեծ զետերի և լեռնաշղթաների:

Զորքորդ դարում Փաւստոսի վկայութեամբ եկեղեցիների շինարարական կեդրոնը Տարսնն էր, Հայոց եկեղեցիների մայրը Աշտիշատումն էր: Կուսանաց վկայարանները և Կաթողիկէն Արարատեան դաշտում, աւելի նշանակութիւն են ստանում հինգերորդ մանականդ եօթներորդ դարում: Բարձրանում է Կաթողիկէի նշանակութիւնը, հայ հեղինակաւոր Կաթողիկոսները իրենց շինարարական գործունէութիւնը կեդրոնացնում են այդտեղ և նրապատում հայկական ճարտարապետութեան զարգացմանը: Այդ գործունէութիւնը սկսւում է Կաթողիկէի վերաշինութեամբ Վահանի օրով և իւր ծաղկման հասնում Զուարթնոցի շինութեամբ Ներսէս երրորդի օրով: Մենք կարող ենք ամենայն իրաւամբ այդ համարել հայկական ճարտարապետական ինքնուրոյնութեան առաջին շրջանը և, որովհետեւ գլխաւոր դեր է կատարել էջմիածնի Կաթողիկէն, ուստի նպատակայարմար դատնք այդ անւան շուրջը համարմբել հայոց հնագոյն եկեղեցիները:

Մնում է որոշել թէ կայ արդեօք յայտնի մերձաւորութիւն մեր Թւած եկեղեցիների և Զուարթնոցի մէջ: Վերջինիս յատակագիծը Հայաստանում անպայման բացառիկ երևոյթ է, կոյր եկեղեցիներ հետեւալ դարերից կարելի է մի քանիսը թւել, բայց Զուարթնոցի սիւնազարդը պեղեցիկ խոյակներով բացառիկ է: Հաստատապէս չգիտենք ինչպէս է եղել նորա ձևը, որքան թմբուկի և վեղարի բարձրութիւն, թէ և այդ անորոշութիւնը որոշ չափով վերաբերում է նաև միւս եկեղեցիներին. դրա փոխարէն զարդերի մեծագոյն մասը կրկնւում են ժամանակայ շէնքերի վրայ: Սակայն համանման զարդեր կան նաև ասորական եկեղեցիների մէջ, խոյակների ձևի ու փորագրութեան համանմանութիւնը կը գտնենք դարձեալ ասորական և Իտալիայի ռափննական եկեղեցիներում, իսկ նոյնութիւնը ոչ մի տեղ: Ո՞րքան քիչ բան գիտենք հնագոյն ժամանակների վերաբերմամբ թէ հայերը ունէին արդեօք սերտ յարաբերութիւն Իտալիայի հետ և ի՞նչ չափով: Վեցերորդ դարում հայերը Հռովմում Վեսթսիմ — ծնեալներ

(Regenerati) վանքը ունէին, յատկապէս Ռափէննայում մի ամբողջ թաղ կոչւում էր Armenia—Հայաստան և այդ քաղաքի էքսարխաներից մէկը աղգաւ հայ էր՝ Իսահակ անունով։ Ուշադրութեան արժանանք կաղանկատացու առասպելանման պատմութիւնը՝ թէ Կոստանդինը հաւանելով եկեղեցու շինութիւնը, Հայաստանից հետը վերցրեց ճարտարապետին, որ Բիւզանդիոնում նոյնպիսի շինութիւն շինել տալ։ Ասել է պատմագէտի հասկացողութեամբ Հայաստանում այնպիսի ճարտարապետներ կային, որ գերազանցում էին բիւզանդացիներին և նա այդ լուրը շատ սովորական եղանակով է հաղորդում։

Կշռելով այս բոլոր փաստերը, իրաւ է, բացարձակապէս չենք կարող ասել թէ Զուարթնոցի շինողը հայ որմնադիր թէ յոյն կաղատոս էր, փաստերը յամենայն դէպս աւելի յօգուտ հայի են քան յոյնի։ Զուարթնոց եկեղեցին իւր ինքնատիպ պատկերով Հայաստանում շինւել է այն ժամանակ, երբ երկրի աշխատաւորների ձեռքով ճմարաւոր եւ այդպիսի ձեռնարկութիւն։ Հայաստանում այդպիսի երկրորդ շինութիւն չկայ, նմանը չկայ նաև Յունաստանում, ժամանակակայ հայ շինութիւնների տարբերը նորա մէջ դեռ բաղկոտւմ են և այդ խօսում է յօգուտ հայ ստեղծագործութեան։

